



Toelichtingsdocument conceptkerndoelen

KUNST EN CULTUUR



Toelichtingsdocument

Conceptkerndoelen kunst en cultuur

November 2024



een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording



2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Viola van Lanschot Hubrecht en Moniek Warmer

Met dank aan:

Het [kerndoelenteam](#) kunst en cultuur en de [advieskring](#) kunst en cultuur

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN:

1.8055.889

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Opdracht aan SLO	5
1.2 Achtergrond van de actualisatie	6
1.2.1 Plaats van kerndoelen in het onderwijs	6
1.2.2 Twee sets kerndoelen	7
1.2.3 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs	8
1.2.4 Soorten kerndoelen	8
1.2.5 Onderdelen van de geactualiseerde kerndoelen	8
1.2.6 Ontwerpruimte	10
1.3 Aanpak van de actualisatie	10
1.3.1 Samenstelling van het kerndoelenteam	10
1.3.2 Advieskring	11
1.3.3 Wetenschappelijke inbreng	12
1.3.4 Monitorteam	15
1.3.5 Expertpoule	15
1.3.6 Leerlingbetrokkenheid	16
1.3.7 Fase van beproeven	17
2. Inhoudelijke toelichting	20
2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie kunst en cultuur	20
2.2 Toelichting op de karakteristiek	22
2.2.1 Kern van het leergebied kunst en cultuur	22
2.2.2 Doeldomeinen	23
2.2.3 Interne samenhang van het leergebied	24
2.2.4 Externe samenhang van het leergebied	25
2.3 Toelichting op het raamwerk	26
2.3.1 Domeinen kunst en cultuur	26
2.3.2 Verticale samenhang en differentiatie	30
2.3.3 Ontwerpruimte	31
2.4 Toelichting op de conceptkerndoelen	32
2.4.1 Begrippenlijst	37
2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen	37
2.5.1 Verbindende vaardigheden	37
2.5.2 Diversiteit	39
2.5.3 Inclusiviteit	39
2.5.4 Taaldenkfuncties	40
2.5.5 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding	41
2.5.6 Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten	42
3. Slotopmerkingen en adviezen	44

3.1	Impuls voor het leergebied	44
3.2	Adviezen voor implementatie	46
3.2.1	Inhoudelijke aandachtspunten	46
4.	Referenties	48
5.	Bijlagen	54
	Bijlage 1. Samenstelling kerndoelenteam	54
	Bijlage 2. Samenstelling advieskring	56
	Bijlage 3. Geraadpleegde experts	57

1. Inleiding

1.1 Opdracht aan SLO

Het ministerie van OCW heeft SLO in juni 2023 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en sport en bewegen voor po, onderbouw vo en (v)so.

Kerndoelen worden ontwikkeld op basis van de werkopdracht van OCW (ministerie van OCW, 2022) met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Het doel is een curriculum op te leveren dat samenhangend is qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, in de onderbouw vo en in het (v)so.

De volgende uitgangspunten zijn in de werkopdracht geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen voor het po en de onderbouw vo bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po en de onderbouw vo, namelijk: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht met het oog op ervaringen en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.
- De conceptkerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale (ministerie van OCW, 2022) waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen. Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum in het po en de onderbouw vo.
- De conceptkerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor het po en de onderbouw van het vo om een doorlopende leerlijn tot stand te brengen. De conceptkerndoelen gelden voor alle leerlingen, met uitzondering van zeer moeilijk lerende en meervoudig beperkte leerlingen. Indien mogelijk wordt afgestemd met de ontwikkeling van examenprogramma's, die voor een deel van de leergebieden min of meer gelijktijdig plaatsvindt.
- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van conceptkerndoelen voor de verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhoud in curricula.
- De kerndoelen worden bijgesteld op basis van in elk geval:
 - de huidige kerndoelen po, so en v(s)o;
 - de door SLO ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de verschillende leergebieden;

- voor zover bruikbaar de opbrengsten van curriculum.nu, rekening houdend met de aanbevelingen van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie;
- relevante wetenschappelijke publicaties;
- adviezen van de advieskring, monitoring, expertpoule en andere experts, en input van schoolteams in de fase van beproeven.
- De conceptkerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2, van de Grondwet.

1.2 Achtergrond van de actualisatie

1.2.1 Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. De geactualiseerde conceptkerndoelen zijn daarom ontwikkeld met vooraf vastgestelde criteria, zodat ze meer richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. Deze criteria zijn vastgelegd in de werkopdracht aan SLO.

Nieuwe kerndoelen moeten een brede basis omvatten van de inhouden waar alle leerlingen recht op hebben. Daarnaast zijn kerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur en zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie, keuzes voor accenten op basis van de leerlingpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen voldoen niet langer

De huidige kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. De consequentie daarvan is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren.

Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Voor burgerschap en digitale geletterdheid geldt dat dit inhouden zijn die voor het eerst als afzonderlijke leergebieden zijn uitgewerkt. Meer overkoepelend is de wens tot samenhang, terugdringen van overlappendheid en het versterken van doorlopende leerlijnen.

Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is daarom de keuze gemaakt om eerst de kerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren en kort daarna voor digitale geletterdheid en burgerschap. Vervolgens zijn kerndoelen voor de leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en bewegen en sport ontwikkeld.

Nieuwe generatie kerndoelen biedt meer houvast aan scholen en leraren

De nieuwe generatie kerndoelen is concreter geformuleerd en bestaat uit aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling). De kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen en bevatten een zogenoemde doelzin en uitwerking. Hiermee wordt de opdracht aan de school duidelijker geformuleerd en wordt concreter omschreven wat iedere leerling eind groep 8 en aan het eind van de onderbouw vo moet kennen, kunnen en hebben ervaren. Deze doelen gelden eveneens voor leerlingen in het (v)so met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs.

De nieuwe set kerndoelen heeft twee belangrijke kenmerken:

1 Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt vorm door naast aanbodsdoelen ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren. De lat ligt hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen.

2 Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde kerndoelen bestaan uit kennis, vaardigheden en houdingen. Kennis over jezelf, de ander en de wereld. Deze kennis is cruciaal voor het verwerven van vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn in de kerndoelen zo veel mogelijk in samenhang beschreven, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden aan leerlingen.

1.2.2 Twee sets kerndoelen

De conceptkerndoelen zijn in opdracht van OCW per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een brede set geldend voor het po (inclusief so) en een set voor de onderbouw vo (inclusief vso), met waar nodig een aanvulling of specificatie voor leerjaar 3 havo-vwo om de aansluiting met de bovenbouw te maken. De concreetheid van de doelen ligt conform de werkopdracht tussen de huidige kerndoelen en het Referentiekader Taal en Rekenen in. Voldoende concreet om te kunnen sturen op de kwaliteit van het onderwijs, maar niet te gedetailleerd, zodat ze wel ruimte bieden voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen in het eigen onderwijsaanbod. Kerndoelen zijn gericht op een brede leerlingpopulatie, moeten de brede vorming van leerlingen in het po, onderbouw vo, en (v)so stimuleren en bijdragen aan een drempelloze doorstroom tussen en binnen sectoren. Om die reden differentiëren kerndoelen niet naar niveaus en leerwegen, maar vormen de kaders voor verdere uitwerking in leerlijnen.

De uitwerking van concretere en specifiekere kerndoelen betekent dat het aantal kerndoelen groter en de beschrijving omvangrijker wordt. Daarmee wordt het op de school uitgevoerde curriculum niet omvangrijker: door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen leergebieden.

1.2.3 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of een meervoudige beperking hebben, ontwikkelt SLO parallel functionele kerndoelen. Functionele kerndoelen zijn gericht op de praktijk, relevantie voor werk/dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Een expertgroep werkt op basis van de conceptkerndoelen po, vo en (v)so aan de set functionele kerndoelen.

1.2.4 Soorten kerndoelen

De gehele set kerndoelen geldt per sector als een opdracht aan de school. Zij expliciteren het 'wat' waar iedere leerling recht op heeft in het onderwijsaanbod. De kerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen, en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. De kerndoelen zijn beschreven in drie type doelen: aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen.

Aanbodsdoelen beschrijven waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Om die reden start ieder aanbodsdoel met 'De school (...)'. Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgdragen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd.

Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgdragen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd.

Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling. Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken in het po, en de onderbouw vo (tot leerjaar 2 vmbo of leerjaar 3 havo-vwo).

Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Een ervaringsdoel biedt leerlingen iets of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot persoonlijke inzichten kan brengen c.q. kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie.

Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in eenzelfde kerndoel. Dat wordt dan een hybride kerndoel genoemd.

1.2.5 Onderdelen van de geactualiseerde kerndoelen

De publicatie van de conceptkerndoelen bestaat uit vier onderdelen: een karakteristiek, een raamwerk, de set conceptkerndoelen en een begrippenlijst.

De karakteristiek beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het po en de onderbouw vo en hoe het leergebied samenhangt met verwante vakken. De karakteristiek beschrijft ook hoe het leergebied zich tot andere leergebieden verhoudt.

De karakteristiek bestaat uit drie paragrafen:

- *Kenmerken van het leergebied*
Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.
- *Samenhang binnen het leergebied*
Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het po naar de onderbouw vo en een beschrijving van samenhangende leerinhouden binnen het leergebied.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden.

Het raamwerk is een schetsmatige indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen en, indien nodig, in subdomeinen voor het po en de onderbouw vo. Doel van het raamwerk is om de set kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren: binnen het leergebied zelf, tussen het po en de onderbouw vo, en tussen verwante leergebieden. Het raamwerk bestaat uit twee samenhangende sets kerndoelen: één voor het po en één voor de onderbouw vo. Verschillen in het raamwerk per sector zijn mogelijk als daar inhoudelijke redenen voor zijn die voortkomen uit verschillen tussen de sectoren.

De kerndoelen bestaan uit een doelzin, een uitwerking en een illustratie.

- Een doelzin is een eenduidige en kernachtige formulering die duidelijk maakt wat van de leerling (of school) wordt verwacht aan kennis, vaardigheden en houdingen. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: audience (publiek: de *leerling* of de *school*), behaviour (gedrag, bijvoorbeeld *voert gesprekken, schrijft*), en content (leerinhoud, bijvoorbeeld *taalvariatie, bronnen*).
- De uitwerking is een puntsgewijze uitwerking van de B en de C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met 'Het gaat hierbij om'. Doelzin en uitwerking vormen het deel van het kerndoel dat wettelijk wordt vastgesteld.
- Daarnaast is er de illustratie. Dit is een voorbeeldmatige verdere concretisering van doelzin en uitwerking, ingeleid met 'Te denken valt aan'. Deze illustratie wordt niet wettelijk vastgesteld, maar geeft gebruikers inzicht in mogelijke praktische uitwerkingen van het kerndoel.

In de **Begrippenlijst** zijn omschrijvingen opgenomen van de gehanteerde begrippen in de karakteristiek en de sets conceptkerndoelen.

1.2.6 Ontwerpruimte

De totale set kerndoelen (po, vo en (v)so) is ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte om zelf onderwijstijd toe te kennen c.q. accenten te leggen op basis van o.a. populatie, denominatie of profielen van scholen.

De 70% ontwerpruimte is verdeeld over de verschillende leergebieden (SLO, 2022), zodat de relatieve ruimte die een kerndoelenteam kan vullen vooraf bekend is, met het doel om overladenheid in de ontwikkelfase tegen te gaan. De vertaling van deze onderwijsruimte komt tot uitdrukking in het aantal kerndoelen.

1.3 Aanpak van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op de wijze waarop SLO de actualisatie heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. De aanpak omvat een ontwikkelfase, waarin de conceptkerndoelen zijn ontwikkeld, en een fase van beproeven, waarin de conceptkerndoelen zullen worden voorgelegd aan scholen en leraren, waarna ze worden aangescherpt tot de definitieve conceptkerndoelen. In de ontwikkelfase zijn de kerndoelen tot stand gekomen door een kerndoelenteam. Zij werden hierin bijgestaan door een externe advieskring en intern door een monitorteam en een expertpoule. Daarnaast zijn leerlingen betrokken.

Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO (Ministerie van OCW, 2023). In deze paragraaf wordt de samenstelling van het kerndoelenteam, de advieskring, de wetenschappelijke inbreng, het monitorteam, de expertpoule en de betrokkenheid van leerlingen beschreven.

1.3.1 Samenstelling van het kerndoelenteam

Voor de verschillende leergebieden is een apart kerndoelenteam ingericht dat bestaat uit leraren, vakexperts en curriculumexperts. Ieder kerndoelenteam is procesmatig aangestuurd door een procesregisseur. Bij de inrichting van de teams is omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van het kerndoelenteam vertegenwoordigen het brede perspectief van het leergebied (meerdere sectoren, professionele achtergronden en perspectieven).

De werving en de selectie van leden is een transparant proces geweest en is publiek opengesteld. SLO heeft dit laten uitvoeren door een gespecialiseerd bureau. In het hele proces zijn de vakverenigingen betrokken.

Het kerndoelenteam bestond uit:

- vijf leraren po en zeven leraren onderbouw vo (zie bijlage 1). Zij zijn essentiële deelnemers van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken met leerlingen in de onderwijspraktijk.
- Vier vakexperts, die betrokken zijn vanwege hun aantoonbare expertise op de inhoudsgebieden van de kerndoelen en op gebied van (praktijkgericht) onderzoek.
- Twee curriculumexperts, die curriculaire en vakinhoudelijke expertise inbrengen. Zij zijn verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de kerndoelen.

Bij de samenstelling is rekening gehouden met een evenwichtige verdeling van het aantal leraren (vanuit het po en de onderbouw vo) en vakexperts. In bijlage 1 staan de namen van de teamleden vermeld.

1.3.2 Advieskring

Het kerndoelenteam is bijgestaan door een advieskring. Daarin namen experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen deel, die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties (zie bijlage 2). De advieskring heeft op vastgestelde momenten en op basis van adviesvragen uit het kerndoelenteam, expertise ingebracht die essentieel is voor de actualisering van de kerndoelen. De advieskring had in het ontwikkeltraject drie functies:

- expertise inbrengen die de specifieke (tussen)producten verbeteren en passen binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;
- opstellen van adviezen aan de hand van adviesvragen van het kerndoelenteam;
- raadplegen van de eigen achterban en het verwerken van deze input in het advies.

De leden van de advieskring kwamen na het raadplegen van hun achterban samen om de opgehaalde feedback en de eigen bevindingen te bespreken. Daarna bepaalden zij gezamenlijk welke adviezen en feedback zij het team wilden meegeven om de kwaliteit en de bruikbaarheid van de opbrengsten te versterken en beschreven ze hun conclusies in een adviesrapport.

De advieskring voor het leergebied kunst en cultuur bracht zowel op hoofdlijnen als op detailniveau adviezen uit. De opsomming hieronder toont de belangrijkste discussiepunten naar aanleiding van drie adviezen en één informele bijeenkomst van de advieskring, die van invloed waren op het eindproduct.

- Benadruk het belang van het leergebied in de karakteristiek. Dit advies werd ook ondersteund door de pabo-opleiders tijdens een informele klankbordbijeenkomst.
- Neem het voorstel over van curriculum.nu voor wat betreft de structuur, de ordening en het vocabulaire: artistiek creatief vermogen, maken en betekenis geven en meemaken en betekenis geven.
- Maak een apart domein 'presenteren en reflecteren'.
- Positioneer erfgoed explicieter in de conceptkerndoelen.
- Kies voor een inclusieve benadering van kunstonderwijs (alle vormen van kunst). Dit advies werd ook ondersteund door de wetenschappers tijdens een feedback sessie over de conceptkarakteristiek en het conceptraamwerk.
- Werk voor de huidige kunstdisciplines de kunstvakvaardigheden uit en voeg film toe.
- Start in po met kunsttheorie en kunstgeschiedenis.
- Ontwikkel beheersingsdoelen die voorschrijven wat leerlingen moeten kennen en kunnen. Dit advies werd ook ondersteund door de wetenschappers.

Deze input is door het kerndoelenteam meegenomen en meegewogen bij de ontwikkeling van de conceptkarakteristiek, conceptraamwerk en de conceptkerndoelen. In de betreffende paragrafen wordt de inbreng van de advieskring en de manier waarop het kerndoelenteam hier mee omgegaan is, nader toegelicht.

1.3.3 Wetenschappelijke inbreng

De inbreng van vakexperts, wetenschappers en andere deskundigen in het ontwikkelproces is essentieel. Daarom is de deelname van vakexperts in het kerndoelenteam en de advieskring een belangrijk element in de opzet van de actualisatie. Daarnaast raadpleegden de teams onafhankelijke externe experts (bijlage 3). In de fase van beproeven wordt de volledige set conceptkerndoelen nogmaals voorgelegd aan een groep wetenschappers en vakexperts.

Naast de inbreng van vakexperts en andere deskundigen zijn de teams aangemoedigd externe experts te raadplegen op specifieke aspecten van de inhoud van het leergebied. Het team maakte op verschillende manieren en momenten gebruik van deze mogelijkheid. Zo was er een online gespreksessie, waarbij drie onafhankelijke experts met specifieke kennis over kunst en cultuur in gesprek gingen met drie teamleden over het conceptkarakteristiek en het conceptraamwerk. Dit gebeurde onder begeleiding van de procesregisseur en de curriculumexperts. Tevens was er een informele klankbordbijeenkomst met pabo-opleiders van kunstvakken waarbij ook teamleden aanwezig waren. In dit gesprek is verkend of de conceptkerndoelen voor het po-veld bruikbaar zijn.

Daarnaast waren er tijdens de 'ontwikkeltweedaagses' verdiepende presentaties van individuele experts, waarbij teamleden vragen en dilemma's konden voorleggen. De zo verkregen input is door het kerndoelenteam meegenomen en meegewogen bij de ontwikkeling van de conceptkarakteristiek, conceptraamwerk en de conceptkerndoelen.

Adviezen experts

Met de wetenschappers wisselden we in maart 2024 tijdens een informele bijeenkomst van gedachten over de vraag of de conceptkarakteristiek en het conceptraamwerk de essentie van het leergebied dekken. Hieruit volgden de volgende adviezen:

- Benadruk het artistiek vermogen.
- Ontwikkel beheersingsdoelen om te benadrukken dat kunstzinnige kennis en vaardigheden en het geven van betekenis aan kunst moeten worden ontwikkeld door onderwijs in kunst en cultuur.
- Verwoord erfgoed eigentijdser en inclusiever.
- Kies voor een bredere, eigentijdse en inclusievere benadering van kunstonderwijs.

Het kerndoelenteam benadrukt in de karakteristiek dat leerlingen de kans moeten krijgen kunst te maken en te beleven op een manier die aansluit bij hun mogelijkheden, identiteit en culturele achtergrond, terwijl ze óók kennismaken met het nog onbekende. Met een cultureel rijk aanbod van kunst en cultuur ondersteunt de school leerlingen in hun artistieke en culturele ontwikkeling. Het cultureel rijke aanbod verwijst naar een inspirerende leeromgeving die oog heeft voor diversiteit in de samenleving, die aansluit bij de cultuur, ontwikkeling, mogelijkheden en achtergrond van de leerlingen, en die deze ook verbreedt. De conceptkerndoelen bieden voldoende aanknopingspunten om eigentijdse accenten te leggen.

Adviezen van pabo-opleiders

De experts in het ontwikkelteam vanuit pabo-opleidingen wilden graag een informele adviesbijeenkomst met collega's vanuit de verschillende pabo-opleidingen. De vragen aan de opleiders betroffen de haalbaarheid van de conceptkerndoelen voor studenten en opleiders, voor groepsleerkrachten en voor leerlingen. Ook was een vraag of de begrippen en termen voor de leerkrachten, opleiders en studenten duidelijk zijn. Daarnaast werd er gevraagd of de gehele set aan conceptkerndoelen compleet is. Hieruit volgden de volgende adviezen:

- Geef duidelijk aan wat de meerwaarde van het leergebied is. Dit werd ook door de advieskring geadviseerd.
- Geef met de conceptkerndoelen aan dat er aansluiting moet zijn met de achtergrond van de leerling en dat de leerling inzicht krijgt in verschillende gezichtspunten en meningen. In andere woorden: dat de 'wereld' van de leerling vergroot wordt.

- Maak (meer) gebruik van de woorden 'samen' en 'samenwerken' om te benadrukken dat leerlingen ook samen en in samenwerking met anderen in het leergebied kunnen leren.
- Besteed aandacht aan de variatie van vormen van kunst, in plaats van de huidige kunstdisciplines (beeldende vorming, dans, theater, muziek). Dit advies sluit aan bij de adviezen van de advieskring en de wetenschappers over de inclusieve en eigentijdse benadering van kunstonderwijs.
- Geef duidelijk aan dat het proces minstens net zo belangrijk is als het eindproduct; leerlingen mogen experimenteren met kunstzinnige technieken en materialen om meerdere keuzes te onderzoeken.

De opleiders zijn van mening dat door deze set conceptkerndoelen de meerwaarde van het leergebied veel duidelijker naar voren komt door de verdeling in drie domeinen. Door deze indeling zal het voor studenten en leerkrachten helder zijn wat leerlingen leren bij het leergebied kunst en cultuur. Om nog meer helderheid te verschaffen zijn meer begrippen beschreven in de begrippenlijst en is ook in de uitwerkingen meer aandacht besteed aan de duiding van de begrippen.

Bij het schrijven van de startnotitie en in de ontwikkelfase is veelvuldig gebruikgemaakt van wetenschappelijke en vakspecifieke bronnen. In de probleemanalyse (zie paragraaf 2.1), de ontwikkeling van de karakteristiek (paragraaf 2.2) en het raamwerk (paragraaf 2.3) is gebruikgemaakt van (wetenschappelijke) bronnen van onder meer: Curricula van Australië, British Columbia, Ierland, Finland, Schotland, VS, Vlaanderen en het IB-curriculum. Visiedocumenten van vakverenigingen zijn bestudeerd zoals: Dieleman et al. , 2017; BDD, VLS & VONKC, 2017; VONKC BK&V, 2017; VONKC dans, 2017; VLS, 2017. Ook is gekeken naar de meest recente uitwerkingen van beroepsprofielen Copini, 2023; Hoogeveen & Waaijer, 2023 en de film van Ploeg (2024) over Kunst in Onderwijs.

Over creativiteit zijn onder meer de volgende bronnen bestudeerd: Haanstra, Dieleman, Van Hoek, Reus, & Schönau, 2022; Huizinga, 1940; Martens, 2021; Pfeijffer, 2023; Hetland, Winner, Veenema & Sheridan, 2013; Kupers, & Van Geert, 2017; Van de Kamp, Admiraal & Rijlaarsdam, 2012; Brandt, 2021.

Tijdens de vierde ontwikkeltweedaagse is Anthony Heidweller uitgenodigd om met het team in gesprek te gaan over inclusie en diversiteit. De bronnen die het team daarnaast raadpleegde zijn onder andere: Hermanussen, 2022; Code Diversiteit & Inclusie (z.d.); Dedicon 2022; Notten, 2020; Ros, 2021; Copini, 2023; Ağırdağ, 2020; Felten & Broekroelofs, 2020; Soeterink, Edzes & Boogaard, 2019; Wetenschappelijke curriculumcommissie, 2021. Voor het begrip betekenis geven zijn onder meer volgende bronnen gebruikt: Van Heusden, 2010, 2020; Van Heusden, Rass & Tans, 2016; Rass, 2020; Costa & Kallick, 2008; Sol & Visser, 2023. Bestudeerde erfgoedbronnen: Dibbits, 2020; Grever, 2012; Grever & Van Boxtel, 2014

Tijdens de vijfde ontwikkeltweedaagse is Rob Martens uitgenodigd te spreken over het belang van spel en creativiteit. Deze bijdrage was belangrijk voor de uitwerking van het domein artistiek creatief vermogen en de functie van speelruimte daarbinnen.

Gedurende de ontwikkelfase verzorgden teamleden en curriculumexperts presentaties en werkgroepen. Deze hadden steeds een interactief karakter, waarbij ideeën en tussentijdse conceptversies werden gedeeld en besproken. Ook de zo verkregen input werd door het team meegenomen en meegewogen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

Ten slotte voerden teamleden op individuele basis gesprekken met verschillende vakexperts en collega's. Deze gesprekken hadden een informeel karakter en dienden om ideeën en denkrichtingen van het team te toetsen.

1.3.4 Monitorteam

Een belangrijk instrument van interne kwaliteitszorg is monitoring. Tussenproducten van het kerndoelenteam zijn in de ontwikkelfase meermaals door analisten van SLO gemonitord op basis van de leerplankundige uitgangspunten en kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Het gaat hierbij met name om consistentie in de formulering van karakteristiek en kerndoelen en om de horizontale en verticale samenhang binnen en tussen vak- en leergebieden. De bevindingen uit de interne monitoring zijn benut om gedurende het proces bij te sturen op aspecten uit de werkopdracht.

Voor het leergebied kunst en cultuur gaf het monitorteam vooral feedback op het gebruik van handelingswerkwoorden. De reacties van het monitorteam maakten duidelijk op welke punten doelformuleringen verder gespecificeerd of geëxpliciteerd moesten worden. Verder gaf het monitorteam in sommige gevallen suggesties om inhoud te verschuiven tussen doelzin en uitwerking of tussen uitwerking en illustratie. De feedback van het monitorteam is meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

1.3.5 Expertpoule

SLO heeft een expertpoule bestaande uit curriculumexperts van SLO ingezet om de uitwerking te ondersteunen van leergebiedoverstijgende aspecten die in de werkopdracht beschreven zijn: LOB, verbindende vaardigheden, geletterdheid, gecijferdheid, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap, digitale geletterdheid en samenhang.

De expertpoule heeft twee functies:

- Monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten.
- Adviesfunctie: de expertpoule is beschikbaar om de teams bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten.

De expertpoule gaf tijdens het ontwikkelproces aan dat de (tussenproducten van de) conceptkerndoelen al veel van de leergebiedoverstijgende aspecten bevatten. Op een enkel punt werden suggesties gegeven voor verdere explicitering. Zo gaf de expertpoule richting bij de juiste formuleringen en woordkeuzes om de verscheidenheid van achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden van leerlingen te benoemen. Hiervoor reikten zij een kijkkader met voorbeelden aan, en verwezen zij voor definities naar de WOA-canon diversiteit (WOA, z.d.). De voorbeelden illustreren dit, zoals in conceptkerndoel 7, 'Te denken valt aan': vergelijken van werken van verschillende makers binnen eenzelfde stroming of van makers uit verschillende landen in een bepaalde periode.

De klankbordgroep Specifieke onderwijsbehoeften sprak al vroeg in de ontwikkelfase zijn waardering uit voor de inclusieve formuleringen van de eerste concepten van de karakteristiek en de conceptkerndoelen. De klankbordgroep gaf bij verschillende conceptformuleringen suggesties voor verdere verbetering, die door het kerndoelenteam zo veel mogelijk zijn verwerkt.

1.3.6 Leerlingbetrokkenheid

Om de stem van de leerling een goede plaats te geven bij de ontwikkeling van kerndoelen, zijn leerlingen van scholen voor primair en voortgezet onderwijs geraadpleegd via leerlingenpanels (Van der Laan, 2023). Dit vond plaats op scholen, waar op basis van een instrument, leerlingen hun ideeën en ervaringen konden uiten over de relevantie van vakinhouden. In de voorbereiding en uitvoering is samengewerkt met Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS). Daarnaast hebben de leraren uit de teams ook hun eigen leerlingen bevroegd.

Bij de antwoorden van de leerlingen vallen een aantal zaken op:

- Veel leerlingen geven aan door de kunstvakken nieuwe dingen te leren of oplossingen te leren bedenken. Dat je op heel veel verschillende manieren verder kunt denken over een idee, en dat niet alles wat je doet tot een eindproduct hoeft te leiden.
- Leerlingen vinden de disciplines tekenen/schilderen/beeldend en muziek over het algemeen het leukst.
- Theater op drie scholen scoort hoog ten opzichte van de andere disciplines; op deze scholen wordt dit kunstvak ook aangeboden.

- Leerlingen vinden het belangrijk om iets te kunnen maken met lichaam, stem, materialen, instrumenten, gereedschappen, en dat ze leren hoe ze dat kunnen doen door middel van technieken en vaardigheden.
- Verder valt op dat veel leerlingen het belangrijk vinden dat je door de kunstvakken ontdekt waar je goed in bent en dat je van fouten maken, leert. Dat is volgens veel leerlingen specifiek voor de kunstvakken.

De reacties van de leerlingen zijn beschikbaar gesteld aan het team in de vorm van een rapportage. De uitkomsten van het onderzoek versterken de keuze voor het domein artistiek creatief vermogen en het domein maken en betekenis geven. Het eerste domein is gericht op de ontwikkeling van creativiteit. In het tweede domein staan technieken en vaardigheden centraal bij het maken van individueel en gezamenlijk werk. Hier is gekozen om per kunstvak vaardigheden te benoemen.

Ook onderschrijft de rapportage de positieve invloed van kunst en cultuur op het welbevinden van leerlingen. Dit sluit aan bij wat daarover in de karakteristiek staat beschreven: leerlingen maken kennis met verschillende vormen van kunst, ze ontwikkelen hun zintuigen, ontdekken voorkeuren en onderzoeken persoonlijke drijfveren en ambities. In dit proces leren leerlingen samen successen te vieren, uit hun comfortzone te treden en om te gaan met emoties, en ontwikkelen ze lef en doorzettingsvermogen.

Dit wordt ook zichtbaar in conceptkerndoel 2. In dit doel onderzoekt de leerling de ontwikkeling van het eigen artistiek vermogen. Hierbij toont de leerling het gemaakte werk door bijvoorbeeld de klas in te richten met grote en kleine ontdekkingen en de successen te vieren.

1.3.7 Fase van beproeven

Met de oplevering van de conceptkerndoelen aan het ministerie van OCW is de ontwikkelfase afgerond. Conform de werkopdracht van het ministerie van OCW worden de conceptkerndoelen vervolgens beproefd in de onderwijspraktijk. De bevindingen worden na de fase van beproeven vastgelegd in een rapportage (Beuling et al., 2024).

Het primaire doel van de fase van beproeven is het toetsen van de verwachte bruikbaarheid en de verbeteringen ten opzichte van de huidige kerndoelen. Daarnaast richt deze fase zich op het inventariseren van behoeften, knelpunten en zorgen van het onderwijsveld die een rol kunnen spelen bij de verdere implementatie. Om het wetgevingstraject waarin de kerndoelen worden vastgesteld te bespoedigen, is er gekozen voor een relatief korte periode van beproeven van ongeveer vier maanden.

Bijeenkomsten en praktijkopdrachten voor scholen

Om zo veel mogelijk scholen en leraren in het hele land te bereiken, is gekozen voor het organiseren van regionale bijeenkomsten met daaraan gekoppeld een praktijkopdracht om op de eigen school uit te voeren. Dit wordt gedaan in regiobijeenkomsten. Daarnaast zal een sessie met vakexperts uit het leergebied worden gehouden.

De werving voor de regiobijeenkomsten is gericht op drie vertegenwoordigers van scholen: een schoolleider en twee leraren. Op de regiobijeenkomsten krijgen de scholen een programma aangeboden dat enerzijds gericht is op het informeren over de conceptkerndoelen en anderzijds in het teken staat van het ophalen van feedback. De bijeenkomsten zijn opgebouwd volgens een drieslag *verkennen, verdiepen* en *waarderen*.

1. In het onderdeel verkennen spelen de deelnemers een zogenoemd 'kerndoelenkaartspel' waarbij ze in gesprek gaan over de vraag of ze de inhoud van de conceptkerndoelen al in hun huidige lespraktijk terugzien, of ze het belang van de nieuwe inhoud onderschrijven en welke uitdagingen ze zien bij het vormgeven van hun schoolcurriculum met deze conceptkerndoelen.
2. Het onderdeel verdiepen is gericht op het doordenken van de betekenis van de conceptkerndoelen voor de dagelijkse onderwijspraktijk. De belangrijkste punten uit de conceptkerndoelen en de overeenkomsten en verschillen met de kerndoelen uit 2006, worden aan de deelnemers gepresenteerd. Aan de hand van door het kerndoelenteam ontwikkeld voorbeeldmateriaal krijgen de deelnemers een nader beeld van de bedoelingen van de conceptkerndoelen.
3. Tijdens het onderdeel waarderen kunnen de deelnemers hun eerste reactie geven door een online vragenlijst in te vullen.

De deelnemers aan de regiobijeenkomsten krijgen vervolgens de praktijkopdracht waarin zij als kartrekkers dezelfde drieslag ook met collega's op hun eigen school te doorlopen. Daartoe krijgen ze een exemplaar van het kerndoelenkaartspel mee en een link naar een online vragenlijst die na afloop van de teambijeenkomst door de kartrekkers kan worden ingevuld. Op deze manier wordt zowel tijdens de regiobijeenkomst feedback opgehaald bij de kartrekkers per school, als daarna ook op dezelfde thema's bij de scholenteams.

De feedback die tijdens en na de regiobijeenkomsten wordt opgehaald, legt SLO vast in een rapportage. Op basis van de feedback uit het rapport wordt een analyseproces gestart waarbij alle opgehaalde feedback zorgvuldig wordt gewogen. Na deze analysefase worden keuzes gemaakt over welke conceptkerndoelen aangepast of verhelderd moeten worden. De afwegingen en beoogde aanpassingen worden gedeeld en besproken met het kerndoelenteam en de advieskring. Dit resulteert in de definitieve conceptkerndoelen die worden aangeboden aan het ministerie van OCW om het wetgevingstraject te starten.

Expertbijeenkomst

In de fase van beproeven wordt niet alleen de onderwijspraktijk bevraagd, maar worden de conceptkerndoelen ook (nogmaals) voorgelegd aan een bredere groep vakexperts en wetenschappers. Die zijn deels al geraadpleegd in de ontwikkelfase, en kijken deels ook met een frisse blik naar de conceptkerndoelen.

Nadere afstemming met de conceptexamenprogramma's kunstvakken

In september 2024 is de actualisatie van de examenprogramma's voor de kunstvakken gestart. Bij het schrijven van deze toelichting voor de actualisatie van de conceptkerndoelen heeft er één tweedaagse met de vakvernieuwingscommissie plaatsgevonden. De intentie is dat in de fase van beproeven verdere afstemming met de conceptexamenprogramma's kunst en cultuur plaatsvindt in het kader van een doorlopende leerlijn, of doorlopende leerlijnen. De begrippenlijst zal in de fase van beproeven ook met de conceptexamenprogramma's afgestemd worden.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk wordt een toelichting gegeven op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de conceptkerndoelen. Eerst wordt ingegaan op de specifieke uitdagingen voor het leergebied kunst en cultuur. Vervolgens wordt ingegaan op respectievelijk de karakteristiek, het raamwerk en de conceptkerndoelen. Per onderdeel wordt toelichting gegeven op de keuzes die het kerndoelenteam heeft gemaakt, de belangrijkste discussies daarbij en hoe er is omgegaan met feedback uit de ontwikkelfase en welke bronnen daarbij betrokken zijn. In de toelichting worden eveneens kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van OCW betrokken.

2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie kunst en cultuur

De probleemanalyse die onderdeel uitmaakt van de Startnotitie kerndoelen kunst en cultuur (Van Lanschot Hubrecht & Warmer, 2023), vormt een belangrijk uitgangspunt voor de actualisatie. De ontwikkelde conceptkerndoelen zijn een antwoord op de problemen die in de startnotitie zijn benoemd. Hierna staat de toenmalige probleemanalyse samengevat.

Onvoldoende aansluiting primair onderwijs – onderbouw vo

Voor het leerbied kunst en cultuur geldt, net als voor alle andere leergebieden, dat er geen vanzelfsprekende doorlopende leerlijn is van po naar onderbouw vo. De huidige kerndoelen van po en onderbouw vo sluiten inhoudelijk gezien niet op elkaar aan waardoor het moeilijk is een doorlopende leerlijn te realiseren. Ook het verschil in naamgeving roept vragen op.

De ontwikkeling van creativiteit

Het onderwijs gebaseerd op de huidige kerndoelen legt meer de nadruk op één of enkele disciplines dan op de ontwikkeling van creativiteit. Dit is opvallend omdat er economisch en maatschappelijk gezien veel belang gehecht wordt aan de ontwikkeling van creativiteit. Het belang voor de ontwikkeling van creativiteit heeft ertoe geleid dat de vaardigheid 'creatief denken' opgenomen is in de publicatie *Vaardigheden in het landelijk curriculum* (Sol & Visser, 2023). De ontwikkeling van creativiteit is sterk verbonden met artistieke vaardigheden en verdient in een toekomstig curriculum kunst en cultuur meer nadruk.

Betekenis leren geven aan kunst

De huidige kerndoelen besteden weinig aandacht aan het toekennen van betekenis aan uitingen kunst en cultuur. Dit is opvallend, te meer omdat artistiek werk juist vaak wel een reactie is op maatschappelijke, morele of politieke kwesties. Door betekenis toe te kennen aan kunst en daarover met elkaar in gesprek te gaan, leren leerlingen over elkaar, de maatschappij en de

wereld. Zo leren ze elkaar en de maatschappij kennen door betekenis geven aan kunst en cultuur

Visuele geletterdheid

In alle sectoren, in bepaalde werkprocessen en in privésituaties wordt op grote schaal gebruikgemaakt van beelden. De dagelijkse stroom van video's, foto's, animaties, games, infographics, al of niet met geluid, doet een beroep op onze beeldvaardigheid (Beeldkompas, z.d.; mediawijsheid.nl). De mogelijkheid bestaat om in het toekomstig curriculum, met name bij de beeldende vakken, leerlingen te leren onderzoekend en systematisch naar beelden te kijken en ze te bevragen. Leerlingen leren actief, kritisch en bewust om te gaan met de beelden om hen heen, zich te verdiepen in de bedoelingen van de makers en te reflecteren op de betekenis. Visuele geletterdheid of het vergroten van bewustzijn over de impact van digitale beelden is ook een onderdeel van het leergebied digitale geletterdheid.

Digitale technologie

Makers en ontwerpers gebruiken steeds vaker digitale technologie bij het realiseren van concepten, producten, creaties en voorstellingen (DEN, 2022). Deze ontwikkeling, die al enige tijd gaande is, leidde in de vorige eeuw tot een verbreding van traditionele kunstvormen (tekenen, schilderen en beeldhouwen), met modernere vormen van kunst (grafisch design, videokunst, film), en vanaf begin deze eeuw ook met de nieuwe vormen van kunst onder de noemer Nieuwe Mediakunst. Het gaat om uitingen ontworpen en geproduceerd met behulp van nieuwe technologieën, waarbij er vaak een wisselwerking is tussen technologie, beeld en geluid op het snijvlak van kunst en digitale geletterdheid (Heijnen & Bremmer, 2019; Wervers et al., 2020). Deze nieuwe mogelijkheden verdienen een plek in het toekomstig curriculum. In het leergebied digitale geletterdheid wordt binnen het domein 'ontwerpen en maken' ook aandacht besteed aan het creëren met digitale technologie.

Diversiteit

Met de Code Diversiteit & Inclusie werd in 2019 voor de culturele en creatieve sector een gedragscode opgesteld die de brede diversiteit van de samenleving weerspiegelt en rekening houdt met diversiteit (Code Diversiteit & Inclusie, z.d.). De huidige onderwijspraktijk in de kunstvakken gaat over het algemeen uit van een westerse benadering. De nieuwe kerndoelen moeten 'meerstemmigheid' mogelijk maken en borgen dat het aanbod breder, meer divers en inclusiever wordt (Ros, 2021, 2023). Het mondiale perspectief maakt het toekomstig onderwijs relevanter en rijker (Hermanussen, 2022).

Kansengelijkheid

Er zijn leerlingen die opgroeien in wijken en op scholen waar minder culturele hulpbronnen aanwezig zijn en waar ze hun artistieke mogelijkheden en talenten niet, of pas veel later leren ontdekken (Notten, 2020). Het toekomstig

curriculum dient alle leerlingen de kans te geven in aanraking te komen met kunst en cultuur. Leerlingen leren de functie en de waarde van kunst en cultuur te voelen, te ontdekken en te benoemen, en hun eigen artistieke voorkeuren te ontwikkelen.

2.2 Toelichting op de karakteristiek

2.2.1 Kern van het leergebied kunst en cultuur

De kern van dit leergebied draait om het maken van kunstzinnig werk, het beleven van kunst en cultuur en betekenis geven aan uitingen van kunst en cultuur. Leerlingen onderzoeken hun eigen artistiek creatief vermogen.. Het artistiek creatief vermogen verwijst naar een combinatie van technieken, vaardigheden en kennis die leerlingen leren toepassen in een artistieke context, en naar de betekenisvolle ervaringen die zij opdoen tijdens het leren door en over kunst en erfgoed in cultuur. Ze leren hierbij omgaan met speelruimte, en ze verkennen op een vrije, speelse en onderzoekende manier verschillende mogelijkheden. Ze leren verbanden te leggen, alternatieven te onderzoeken en keuzes te maken in relatie tot het proces en het product. Ze ontwikkelen vaardigheden om creatieve en innovatieve oplossingen te bedenken voor eigen werk. Daarbij leren ze gebruik te maken van verbeeldingskracht en voorstellingsvermogen.

Door kunst en erfgoed in cultuur leren leerlingen de ander en de wereld te begrijpen en hun eigen positie daarin te onderzoeken en te bepalen. Leerlingen leren creatief te handelen en creatief te denken in de context van het leergebied. Ze maken kennis met verschillende vormen van kunst, ze ontwikkelen hun zintuigen, gebruiken technieken en vaardigheden, ontdekken voorkeuren en onderzoeken persoonlijke drijfveren en ambities. Zie voor verdere uitleg 2.3 Raamwerk en 2.4 Kerndoelen.

De advieskring, de wetenschappers en de pabo-opleiders benadrukten het belang van een inclusieve benadering van het kunstonderwijs waarbij er ook aandacht is voor andere vormen van kunst dan het huidige aanbod van kunstdisciplines. Dit komt tot uiting door te spreken van 'een rijk aanbod', of, diverse vormen van kunst. Onder een 'rijk aanbod' wordt verstaan een inspirerende en diverse leeromgeving die aansluit bij de cultuur, ontwikkeling, mogelijkheden en achtergrond van de leerlingen, en die deze ook verbreedt. Dat betekent dat leerlingen ook kennismaken met voor hen nog nieuwe en onbekende vormen van kunst. Een (cultureel) divers aanbod heeft betrekking op cultuur uit alle landen en werelddelen, divers verwijst naar uiteenlopende creatieve makers met het oog op de diversiteit in de samenleving.

Op verzoek van de advieskring en de pabo-opleiders is in verschillende alinea's van de karakteristiek de waarde van het leergebied kunst en cultuur benadrukt, bijvoorbeeld in alinea 1, 3 en 5.

2.2.2 Doeldomeinen

Het funderend onderwijs beoogt een breed onderwijsaanbod voor alle leerlingen. Dat brede aanbod wordt onder andere geborgd door aandacht voor de drie doeldomeinen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Ağirdağ et al., 2021). In de karakteristiek is beschreven hoe het leergebied kunst en cultuur in het po en de onderbouw van het vo bijdraagt aan die doeldomeinen, zoals beschreven in de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021). Het is belangrijk om te realiseren dat kerndoelen vaak bijdragen aan meerdere doeldomeinen en dat de doeldomeinen ook niet geheel te scheiden zijn. Hieronder wordt desalniettemin de bijdrage van leergebied kunst en cultuur aan de afzonderlijke doeldomeinen beschreven.

Ten aanzien van kwalificatie stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen te onderwijzen in basiskennis en -vaardigheden, waarmee alle leerlingen hun potentieel kunnen realiseren en wat leerlingen nodig hebben voor toekomstige studies en de uitoefening van toekomstige beroepen."

Vanuit het perspectief van kwalificatie is in het 'maakdomein' de beheersing van processen, technieken en vaardigheden relevant. In het 'meemaakdomein' gaat het over het beschouwen en met vaktaal beschrijven van kunst, kunst in context leren plaatsen en kunst onderzoeken. Deze vaardigheden bereiden leerlingen voor op het verplichte CKV-vak in de bovenbouw en bereiden leerlingen die kunst als keuzevak kiezen voor op het vervolg in de bovenbouw. Ze vormen tevens de basis voor de meer praktische of de meer theoretische kunst(vak)opleidingen. Daarmee zijn het kwalificerende doelen die een goede basis vormen voor een breed scala aan mbo-, hbo- en universitaire vervolgopleidingen.

Ten aanzien van socialisatie stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen bekend te maken en te verbinden met culturen, tradities en praktijken in de samenleving, waaronder democratische normen en waarden." Socialisatie vindt plaats door leerlingen in groepsverband vertrouwd te laten raken met diverse kunstpraktijken zoals theater- en museumbezoeken, en erfgoed. Ze maken actief kennis met de gebruiken bij deelname aan verschillende kunstzinnige en culturele activiteiten. Daarnaast krijgen ze de mogelijkheid in uitwisseling met elkaar de ander en de wereld te begrijpen en hun positie te bepalen. Dit verruimt hun kijk op de wereld en geeft inzicht in zowel hun eigen perspectief als dat van anderen op kunst en cultuur. Hier lopen socialisatie en persoonsvorming in elkaar over.

Ten aanzien van persoonsvorming stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen ervaringen te bieden die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld." Voor het leergebied kunst en cultuur betekent dit dat leerlingen eigen verhalen en ideeën verbeelden, reageren op gebeurtenissen, en op eigen wijze uitdrukking leren geven aan gedachten,

ervaringen en gevoelens. Ze geven vanuit persoonlijke drijfveren vorm aan dans, muziek, theater en (bewegend) beeld, wat bijdraagt aan persoonsvorming. Tevens krijgen leerlingen de kans via kunst de wereld te ontmoeten en te begrijpen, en hun positie te bepalen. Daarbij gaat het ook om de wereld die ze nog niet kennen.

Het kerndoelenteam is van mening dat de drie doeldomeinen evenwichtig aan de orde komen.

2.2.3 Interne samenhang van het leergebied

De interne samenhang tussen de verschillende kunstdisciplines uit zich in de beschreven doelen. Alle kunstvakken delen het doel dat leerlingen hun creativiteit ontwikkelen en kunst leren maken en meemaken, en betekenis leren geven aan kunst. De ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen is de rode draad. Hierbij is essentieel dat leerlingen de ruimte krijgen om te spelen, te oefenen en uit te proberen: zowel individueel als in groepsverband. Het maken van kunst gaat niet alleen over het uitdrukken van gevoelens en ervaringen of reageren op wat er in de wereld gebeurt. Het draait ook om het bedenken van mogelijkheden en het vormgeven van concepten en ideeën, zoals in toegepaste kunst. Leerlingen worden hierbij aangemoedigd creatieve en onderzoekende vaardigheden te gebruiken in een iteratief proces. Ze verkennen mogelijkheden, gebruiken zintuigen, proberen ideeën uit, leven zich in en verwonderen zich. Experimenteren, kunst (re)produceren, samen kunst maken en meemaken, verbindt en bevordert interactie. Het helpt leerlingen vaardigheden te ontwikkelen om mét vaktaal over kunst en cultuur te communiceren. Ook leren leerlingen bestaande en eigentijdse kunstvaktechnieken en -vaardigheden te gebruiken om op een dansante, theatrale, beeldende, filmische en muzikale wijze, en combinaties hiervan, te communiceren. Tevens maken ze kennis met nieuwe vormen van kunst. Leerlingen presenteren hun artistieke ontwikkeling en het eigen of gezamenlijk resultaat aan elkaar en aan publiek.

Het meemaken van kunst dient als inspiratie voor het maken en richt zich op het ontwikkelen van kennis over kunst en cultuur. Leerlingen worden aangemoedigd kunst waar te nemen en vanuit verschillende perspectieven kunst en cultuur te onderzoeken en betekenis te geven. Leerlingen leren samen kijken, luisteren, denken en praten over kunst en cultuur. Ze maken kennis met de geschiedenis van kunst en de context waarin kunst is ontstaan. Zo leren ze met, van en over elkaar en de maatschappij. Dit verruimt hun kijk op de wereld en geeft inzicht in zowel hun eigen perspectief als dat van anderen.

2.2.4 Externe samenhang van het leergebied

Zowel het kerndoelenteam als de advieskring vinden de samenhang van kunst en cultuur met andere leergebieden belangrijk. Om die samenhang te beschrijven, zijn we in gesprek gegaan met collega's van andere leergebieden. Dit leidde tot de uitwerking in de karakteristiek waarin aangegeven is hoe er sprake is van samenhang met basisvaardigheden en samenhang met andere leergebieden. Dit is afgesteld met de genoemde leergebieden.

Door kunst en cultuur leren leerlingen betekenis te geven aan onderwerpen, thema's en de wereld om hen heen. Deze vaardigheden zijn ook van belang bij alle andere vakken. Zo kan het leergebied bijdragen aan de burgerschapsopdracht door het maken en meemaken van kunst te verbinden met actuele, maatschappelijke of politieke thema's. Leerlingen leren zich in te leven door hun werk, opvattingen of standpunten te bespreken en te bevragen.

Het leergebied kunst en cultuur legt ook de verbinding met mens en maatschappij op het gebied van erfgoed, cultuur en het historisch perspectief van kunst. Daarnaast stimuleert het ook het begrip over kunst en cultuur.

Het leergebied kunst en cultuur deelt met het leergebied mens en natuur het iteratief proces. Er zijn raakvlakken met materialen en verbindingstechnieken en beide leergebieden delen bepaalde concepten als licht, geluid en frequentie.

Leerlingen hebben woorden nodig om kunstzinnige en culturele ervaringen te beschrijven, vergelijken, verklaren en hun eigen positie ten opzichte van cultuur te bepalen. Taal stimuleert het nadenken en redeneren over kunst en cultuur en verbetert de waarneming. Vaktaal speelt hierin een rol. Door beter te worden in de specifieke taal van de kunstvakken, verbeteren leerlingen hun vaardigheden in kijken, luisteren, het zich (mondeling) uiten en/of schrijven over kunst. Daarnaast is er samenhang met Nederlands en moderne vreemde talen op het gebied van expressie en communicatie in verschillende creatieve vormen van taal.

Tijdens het maken en meemaken van kunstzinnige en culturele uitingen gebruiken leerlingen reken-wiskundige en meetkundige kennis, vaardigheden en inzichten. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting bij het werken met verhoudingen, het bepalen van oppervlakte, het maken van geometrische vormen in de ruimte, het tekenen in perspectief, en het herkennen van patronen en structuren.

De samenhang tussen kunst en cultuur en digitale geletterdheid komt tot uiting bij het ontwerpen en maken van artistieke uitingen met behulp van digitale technologie. Ook bij het begrijpen en interpreteren van (complexe) digitale beelden wordt de samenhang tussen de beide leergebieden duidelijk.

Het artistiek creatief vermogen dat leerlingen in het leergebied kunst en cultuur ontwikkelen leidt daarmee tot vaardigheden die ook essentieel zijn in andere leergebieden. Een leerling die dit vermogen beheerst, getuigt van een vrije, speelse en onderzoekende geest die verbanden legt, mogelijkheden verkent, creatieve en innovatieve oplossingen bedenkt en gebruikmaakt van verbeeldingskracht en voorstellingsvermogen.

2.3 Toelichting op het raamwerk

Het raamwerk is een schetsmatige indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen en, indien nodig, in subdomeinen voor het po en de onderbouw vo. Doel van het raamwerk is om de set kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren: binnen het leergebied zelf, tussen het po en de onderbouw vo en tussen verwante leergebieden. Het raamwerk bestaat uit twee samenhangende sets kerndoelen: één voor het po en één voor de onderbouw vo. Omdat het raamwerk vooral een ordening is van kerndoelen, geldt veel van de toelichting uit deze sectie ook voor de kerndoelen uit het leergebied.

2.3.1 Domeinen kunst en cultuur

Het kerndoelenteam liet zich bij de ontwikkeling van het raamwerk inspireren door de opbrengsten van curriculum.nu (2019). De advieskring benadrukte in zijn adviezen over de kern van het leergebied gebruik te maken van opbrengsten van Curriculum.nu, zoals (de ontwikkeling van) het artistiek creatief vermogen, maken en betekenis geven, en meemaken en betekenis geven (Curriculum.nu, 2019). Deze driedeling is overgenomen. Tevens verzocht de advieskring het vocabulaire van curriculum.nu over te nemen waaronder het woord 'artistiek'. Na discussie en literatuurstudie (Hoogeveen & Waaijer, 2023; Copini, 2023; Warmer & Groenendijk, 2022; Werkgroep Vakkenstructuur kunstvakken, 2023) is besloten beide woorden afhankelijk van de context te gebruiken.

Daarnaast heeft het kerndoelenteam zich georiënteerd op curricula van Australië, British Columbia, Ierland, Finland, Schotland, de VS en Vlaanderen en het IB-curriculum. De bronnen hebben op hoofdlijnen de volgende onderwerpen gemeen: de ontwikkeling van creatieve vermogens, het beschouwen, begrijpen en interpreteren van uitingen van kunst, het gebruiken van vaktaal, uitdrukking geven aan ideeën door middel van kunst, oefenen van kunstzinnige technieken en vaardigheden, en kennismaken met professionele uitingen van kunst en met de context van kunst.

Domein	Kerdoel po/so	Kerdoel onderbouw v(s)o
Artistiek creatief vermogen	1 Creatieve maak- en denkstrategieën	1 Creatieve maak- en denkstrategieën
	2 Reflecteren op creatieve vermogens	2 Reflecteren op creatieve vermogens
	3 Betekenis geven	3 Betekenis geven
Maken en betekenis geven	4 Verbeelden en creëren	4 Verbeelden en creëren
	5 Kunstzinnige technieken en vaardigheden	5 Kunstzinnige technieken en vaardigheden
Meemaken en betekenis geven	6 Kunst en cultuur beleven	6 Kunst en cultuur beleven
	7 Kunst en cultuur in context	7 Kunst en cultuur in context

De drie domeinen in het leergebied kunst en cultuur vormen de gemeenschappelijke kern die betrekking heeft op alle kunstdisciplines en zijn in verband met de doorlopende leerlijn van primair onderwijs naar onderbouw voortgezet onderwijs gelijk gehouden. De kern van het leergebied kunst en cultuur is uitgewerkt in de domeinen artistiek creatief vermogen, maken en betekenis geven en meemaken en betekenis geven. Het eerste domein staat in het teken van de ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen en is vervolgens uitgewerkt in drie kerndoelen. Deze zijn gericht op de ontwikkeling van creativiteit in een artistieke context, op reflectieve vaardigheden en het toekennen van betekenis aan kunst en erfgoed in cultuur. In het domein maken en betekenis ligt de nadruk op het creëren van eigen werk met behulp van kunstzinnige technieken en vaardigheden. In het domein meemaken en betekenis geven is er aandacht voor het kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur en verdiepen leerlingen zich in de achtergrond. Kerndoelen één tot en met drie beschrijven vaardigheden die gekoppeld kunnen worden aan de inhoudsdoelen vier tot en met zeven.

In het team was discussie over het aantal domeinen (twee, drie of vier), de naamgeving van de domeinen en de volgorde ervan. Tijdens de vijfde ontwikkeltweedaagse is Rob Martens uitgenodigd te spreken over het belang van spel. Uiteindelijk is gekozen voor een indeling in bovengenoemde drie domeinen.

De advieskring adviseerde een apart domein te maken voor 'presenteren en reflecteren'. Besloten is hier geen apart domein voor te maken om te voorkomen dat het eindproduct belangrijker wordt dan het proces. Dit sluit aan

bij de wensen van de pabo-opleiders. Presenteren en reflecteren zijn logische vaardigheden bij de ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen en hangen samen met het maakproces. Het tonen van het gemaakte werk in een tentoonstelling of voorstelling is verwerkt in kerndoel 2, reflecteren op gemaakte keuzes is opgenomen in kerndoel 1.

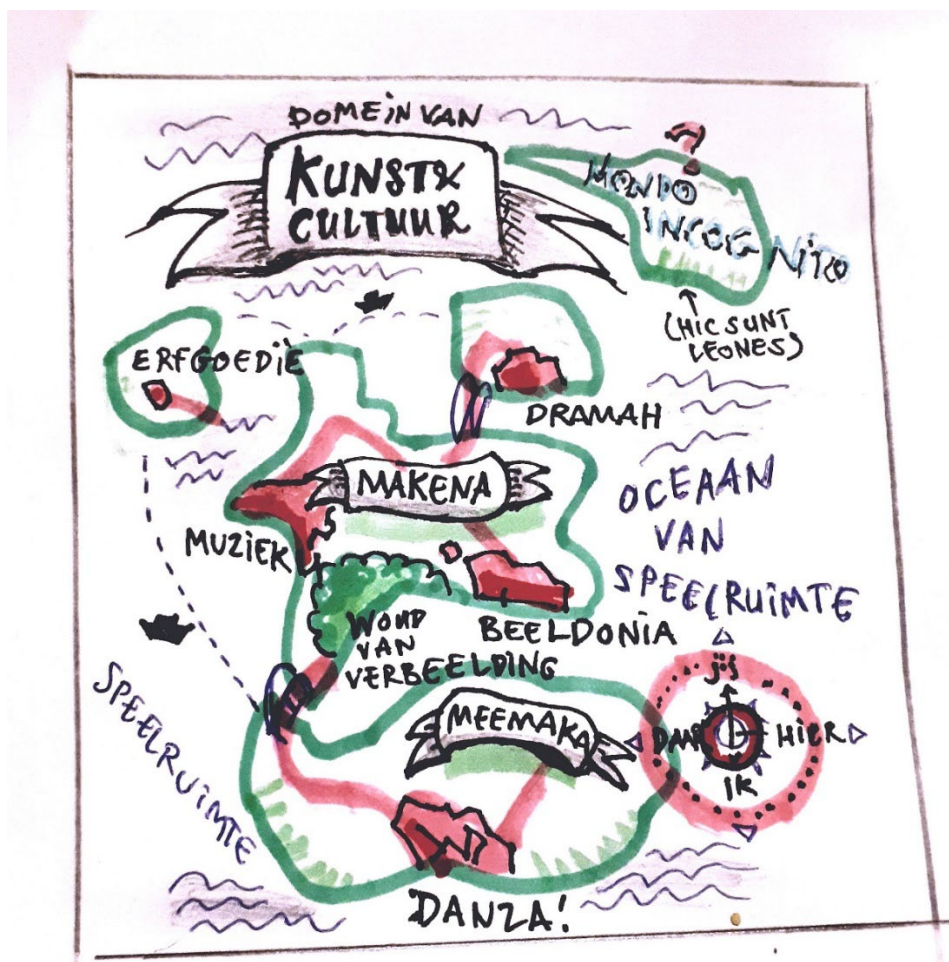
De advieskring heeft aangegeven het belangrijk te vinden dat voor de huidige kunstdisciplines de kunstvakvaardigheden uitgewerkt worden en film toegevoegd wordt. Dit wordt zichtbaar in kerndoel 5 in het domein 'maken en betekenis geven'. Hierin wordt de relatie gelegd met muziek, beeldende vormgeving, fotografie en film, dans en theater.

Ook de termen 'betekenis geven' en 'reflecteren' leidden tot discussie. Beide termen verwijzen naar verschillende processen die te maken hebben met begrijpen en interpreteren. Omdat reflectie ook gebruikt wordt voor loopbaanoriënterende processen, besloot het team de begrippen te kaderen en verduidelijken. Betekenis geven heeft betrekking op de vaardigheden die leerlingen leren om naar kunst te kijken en te luisteren, kunst te beschrijven, te onderzoeken en te maken. Ze leren betekenissen en waarde toe te kennen aan uitingen van kunst en cultuur en zich een persoonlijke mening te vormen. Door uitingen van kunst te beschouwen, deze vanuit verschillende perspectieven te bespreken en een oordeel erover uit te stellen, leren leerlingen de betekenis van kunst te achterhalen. Door betekenis te leren geven aan kunst worden leerlingen aangemoedigd de ander en de wereld te begrijpen en hun eigen positie daarin te bepalen. De term reflecteren wordt in het leergebied kunst en cultuur gebruikt zoals uitgewerkt in de publicatie *Vaardigheden in het landelijk curriculum* en omvat reflectie op het proces en product (Sol & Visser, 2023). Overige bronnen die gebruikt zijn: Van Heusden, 2010, 2020; Van Heusden, Rass & Tans, 2016; Rass, 2020; Costa & Kallick, 2008; curriculum.nu, 2019.

In de karakteristiek wordt beschreven dat leerlingen in het leergebied kunst en cultuur leren door en over kunst en cultuur. Centraal in dit leren staat de ontwikkeling van het 'artistiek creatief vermogen'. Dit komt tot uiting tijdens het 'maken en betekenis geven' en het 'meemaken en betekenis geven'. Zowel het maken en betekenis geven als het meemaken en betekenis geven aan kunst bevordert creativiteit (Haanstra, Dieleman, Van Hoek, Reus & Schönau, 2022). De drie samenhangende domeinen geven het specifieke en eigene van het leergebied weer en vormen er samen de essentie van. Waar het domein artistiek creatief vermogen gezien kan worden als verbinder van het maak- en het meemaakdomein, zo zijn ook de domeinen maken en meemaken sterk verbonden. Het maken kan leiden tot een aanmoediging uitingen van kunst te ontdekken en onderzoeken. Andersom kan een ervaring en beleving een bron van inspiratie zijn voor het maken van eigen werk.

Door het raamwerk van boven naar beneden te lezen, lijkt er een zekere hiërarchie in de kerndoelen te zitten. In de praktijk zijn lesactiviteiten altijd

combinaties van (delen van) verschillende conceptkerndoelen en domeinen uit het leergebied. Het maakt niet uit waar te beginnen. Dat laten de volgende visualisaties zien, gemaakt door leden van het ontwikkelteam.



In deze visualisatie is het leergebied een eilandenrijk in een zee van speelruimte waarin je vrij kunt bewegen tussen domeinen en kunstvormen.

De inhoud van het leergebied benadrukt het belang dat alle leerlingen in po, so en onderbouw vo in aanraking komen met een rijk aanbod van kunst en cultuur. Dit betekent dat de school zorgt voor een (cultureel) divers aanbod van uiteenlopende, eigentijdse en historische vormen van kunst en erfgoed in cultuur. Er dient aandacht te zijn voor kunst uit diverse landen en van diverse makers. Leerlingen maken onder verantwoordelijkheid van de school kennis met kunst en cultuur.

2.3.2 Verticale samenhang en differentiatie

Kerdoelen laten een opbouw zien vanuit het po naar de onderbouw vo tot havo en vwo leerjaar 3.

Het kerndoelenteam koos ervoor het raamwerk voor po en onderbouw vo gelijk te houden. Dit versterkt de doorlopende leerlijn waarbij de keuze van de context afhangt van de doelgroep en het ontwikkelingsniveau van de leerling. Zowel leerlingen in primair als in de onderbouw van het voortgezet onderwijs gebruiken technieken en vaardigheden. Leerlingen in po zullen vooral nog technieken en vaardigheden leren gebruiken. In onderbouw vo zullen leerlingen de technieken en vaardigheden die ze beheersen, bewust kiezen en gebruiken en hun repertoire verfijnen of verbreden met nieuwe technieken en vaardigheden. Ook de advieskring benadrukte in haar advies het belang van een doorlopende leerlijn. Op enkele plekken zijn de handelingswerkwoorden complexer voor onderbouw vo dan voor po. De voorbeelden onder 'te denken valt aan' zijn voor po kleiner en concreter, voor onderbouw-vo iets abstracter.

Aansluiting conceptkerndoelen po – onderbouw vo

In het primair onderwijs ligt de nadruk op het maken, waarnemen en beleven van kunst. Leerlingen komen in contact met verschillende vormen van kunst. Ze leren praten en denken over kunst en leren over de context ervan. Deze lijn zet zich voort in de onderbouw van voortgezet onderwijs waar het praten en denken over kunst en het leren over de context ervan wordt uitgebreid met het kunsthistorische perspectief. Leerlingen leren kunst vanuit functie, tijd en plaats waar te nemen en te bevragen.

Doorstroom naar bovenbouw vmbo en naar bovenbouw havo-vwo

Op het moment van oplevering van de conceptkerndoelen, was de ontwikkeling van de conceptexamenprogramma's net gestart. Met deze conceptkerndoelen voor de onderbouw vo heeft het kerndoelenteam getracht om voldoende aan te sluiten bij de praktische en theoretische verdieping in de keuze-examenvakken kunst in de bovenbouw van de gemengde en theoretische leerweg (gl/tl) van het vmbo en havo/vwo. Bij de actualisatie zal het advies van de Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken (2023) meegenomen worden. In de bovenbouw krijgen leerlingen die een kunstvak als examenvak kiezen in de gl/tl, havo en vwo, de mogelijkheid hun kennis en vaardigheden te verdiepen, te verfijnen en te koppelen aan hun persoonlijke toekomstwensen. De actualisatie van de examenprogramma's voor de kunstvakken is in september 2024 gestart. Tijdens de fase van beproeven zal afstemming over de doorgaande leerlijn plaatsvinden.

Er zijn geen aparte kerndoelen voor havo-vwo 3 gemaakt. We zijn uitgegaan van een goede basis voor de verplichte kunstvakken. Over het algemeen is te verwachten dat de leeractiviteiten in havo-vwo 3 voor leerlingen die verder willen gaan met een kunstkeuzevak, complexer worden gemaakt en dat leerlingen zelfstandiger werken. De leraar kan in de lespraktijk differentiëren. De kerndoelen geven die ruimte.

2.3.3 Ontwerpruimte

De totale set kerndoelen (po, vo en [v]so) is ontwikkeld voor 70 procent van de onderwijstijd. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte om zelf onderwijstijd toe te kennen c.q. accenten te leggen op basis van onder andere populatie, denominatie of profielen van scholen.

Voor het leergebied kunst en cultuur is er voor het po en vo/vso sprake van een ontwerpruimte van respectievelijk 8 en 10 procent. De vertaling van deze onderwijsruimte komt tot uitdrukking in het aantal kerndoelen. Dit aantal moet beschouwd worden als een richtlijn met een zekere bandbreedte.

Het aantal kerndoelen is, in vergelijking met de vorige set kerndoelen, voor po verhoogd van drie naar zeven, en voor vo van vijf naar zeven. De uitbreiding van de conceptkerndoelen voor po, so en onderbouw vo geeft een scherper en concreter beeld van de inhouden van het leergebied kunst en cultuur. Waar de inhouden en vaardigheden van de huidige kerndoelen zeer globaal zijn beschreven, worden deze vaardigheden en inhouden in de conceptkerndoelen specifiek uitgewerkt.

Het leergebied kunst en cultuur omvat zeven samenhangende kerndoelen die concreet zijn en de ontwikkeling van de leerling zichtbaarder maken. Belangrijk in het leergebied is de ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen. Dit verwijst naar vaardigheden die leerlingen tijdens het maken en meemaken

ontwikkelen om creatief te handelen en creatief te denken. Hiervoor is speelruimte nodig, zodat leerlingen leren experimenteren en toeval kunnen toelaten. In het domein maken en betekenis geven is er aandacht voor kunstzinnige technieken en vaardigheden en diverse (nieuwe) vormen van kunst. Film is als discipline toegevoegd. In het domein meemaken en betekenis geven is het leren toekennen van betekenis aan kunst expliciet gemaakt. In het po krijgen leerlingen kennis over kunst, en maken ze spelenderwijs kennis met de context van kunst. Hierbij gaat het om het leren kijken/luisteren naar en duiden van kunst. Deze lijn wordt in onderbouw vo voortgezet.

2.4 Toelichting op de conceptkerndoelen

Toelichting kerndoel 1: De leerling gebruikt creatieve maak- en denkstrategieën in een iteratief kunstzinnig proces en reflecteert op gemaakte keuzes.

Dit hybride doel (ervaring en beheersing) benadrukt de ontwikkeling van creatieve maak- en denkstrategieën in een iteratief proces en vraagt van leerlingen te reflecteren op de gemaakte keuzes in het proces. Hiervoor is nodig dat leerlingen leren omgaan met speelruimte. Daarin mogen ze experimenteren en improviseren en als onderdeel van het ontwerp-, ontwikkel- en maakproces oplossingen en ideeën uitwerken, alternatieven onderzoeken en keuzes maken. Ze leren bijvoorbeeld associëren bij het beschouwen van kunst, ze leren brainstormen, divergeren en convergeren, experimenteren met kunstzinnige technieken en materialen, remixen, of het maken van prototypen. Ze delen tijdens het maakproces ideeën en inzichten, laten zich door elkaar inspireren en gebruiken ook kunstzinnige bronnen ter inspiratie. Door reflectie op het leer- en werkproces worden ze steeds beter in het hanteren van creatieve vaardigheden. Uiteindelijk kunnen ze in een ontwerp- of vormgevingsproces op basis van leerervaringen de juiste strategieën kiezen en gebruiken (Curriculum.nu, 2019; Haanstra, Dieleman, Van Hoek, Reus & Schönau, 2022; Huizinga, 1940; Martens, 2021; Pfeijffer, 2023; Hetland, Winner, Veenema & Sheridan, 2013; Kupers & Van Geert, 2017; Van de Kamp, Admiraal & Rijlaarsdam, 2012; Brandt, 2021).

Over het leren omgaan met speelruimte en daarbinnen het leren experimenteren, improviseren en spelen met materialen en technieken of, je laten inspireren door anderen was geen discussie.

In het kerndoelenteam is de discussie geweest over het gebruik van het begrip iteratief kunstzinnig proces versus het creatief proces. In het leergebied kunstzinnige oriëntatie staat het 'cyclische creatieve proces' voor een didactisch model dat vier fasen onderscheid: oriënteren, onderzoeken, uitvoeren en evalueren. Juist omdat het iteratief proces niet cyclisch of lineair is en in de kerndoelen geen didactische aanwijzingen mogen worden opgenomen, heeft het kerndoelenteam gekozen voor het iteratief kunstzinnig proces.

Toelichting kerndoel 2: De leerling onderzoekt het eigen artistiek creatief vermogen.

Dit ervaringsdoel benadrukt het belang van de ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen waarbij leerlingen speelruimte ervaren om creatieve vermogens te ontwikkelen in de context van kunst en cultuur (Curriculum.nu, 2019). Dit belang wordt onderstreept door de advieskring, de pabo-opleiders en de wetenschappers. Het artistiek creatief vermogen verwijst naar een combinatie van technieken, vaardigheden en kennis die leerlingen leren toepassen in een artistieke context, en naar de betekenisvolle ervaringen die zij opdoen tijdens het leren door en over kunst. Ze leren hierbij omgaan met speelruimte en ze verkennen op een vrije, speelse en onderzoekende manier verschillende mogelijkheden. Ze leren verbanden leggen, alternatieven onderzoeken en keuzes maken in relatie tot het proces en het product. Ze ontwikkelen vaardigheden om creatieve en innovatieve oplossingen te bedenken voor eigen werk en daarbij gebruik te maken van verbeeldingskracht en voorstellingsvermogen. Hiervoor is het belangrijk dat de leerlingen ongedwongen en veilig kunnen experimenteren, spelen, exploreren en improviseren. Daarbij is het ook mogelijk dat leerlingen hun voorkeuren ontdekken en eigen mogelijkheden aanspreken. Ze vieren successen en tonen doorzettingsvermogen bij ervaringen die niet direct lukken. Het artistiek creatief vermogen is essentieel voor creatieve makers om werk te maken en mee te maken. Het opent de deur naar verbeeldingskracht en voorstellingsvermogen (Haanstra, Dieleman, Van Hoek, Reus & Schönau, 2022; ; Huizinga, 1940; Martens, 2021; Pfeijffer, 2023; Hetland, Winner, Veenema & Sheridan, 2013; Kupers, & Van Geert, 2017; Van de Kamp, Admiraal & Rijlaarsdam, 2012; Brandt, 2021).

De ontwikkeling van het eigen artistiek creatief vermogen kan worden onderzocht door te reflecteren op de gebruikte kennis en vaardigheden en op opgedane ervaringen. Kennis helpt onder andere bij het maken van artistieke keuzes, vaardigheden geeft leerlingen 'tools' om iets te maken, ervaring zorgt onder andere voor inspiratie. Gaandeweg nemen de kennis en vaardigheden van leerlingen toe en krijgen ze meer betekenisvolle ervaringen en ervaren leerlingen groei. Ze worden beter in een bepaalde vaardigheid of ervaren dat ze meer 'tools' tot hun beschikking hebben om artistiek te kunnen communiceren. Die groei kan zichtbaar worden als leerlingen bijvoorbeeld een portfolio bijhouden.

Toelichting kerndoel 3: De leerling onderzoekt en waardeert betekenissen van kunst en cultuur.

Dit concept-hybride doel (ervaring en beheersing) heeft betrekking op de vaardigheden die leerlingen leren om naar kunst te kijken en luisteren, kunst te beschrijven en onderzoeken. Ze leren betekenissen en persoonlijke waarde toekennen aan werk van creatieve makers en zich een mening te vormen (Van Heusden, 2010, 2020; Van Heusden, Rass & Tans, 2016; Rass, 2020; Costa &

Kallick, 2008; Sol & Visser, 2023). Het gaat hier om individueel en gezamenlijk werk, elkaars werk en werk van uiteenlopende makers. Daarbij wordt recht gedaan aan de diversiteit binnen de kunsten en de diversiteit in de samenleving. Door uitingen van kunst te beschouwen, deze vanuit verschillende perspectieven te bevragen en een oordeel daarover uit te stellen, leren leerlingen goed naar kunst kijken en luisteren. Leerlingen onderzoeken vervolgens wat de maker heeft willen overbrengen en welke vorm daarvoor gekozen is, en ze ontdekken de betekenis daarvan (VNK-e, 2018). In samenhang met conceptkerndoel 7 ervaren ze dat de betekenis van kunst afhankelijk is van het perspectief van de kijker/luisteraar en de tijd waarin het is gemaakt en wordt bekeken. Die betekenis kan in de loop der tijd veranderen. Door betekenis te leren geven aan kunst en erfgoed, worden leerlingen aangemoedigd de ander en de wereld te begrijpen en hun eigen positie daarin te bepalen (Biesta, 2017, 2018; Dibbitts, 2020; Grever, 2012; Grever & Van Boxtel, 2014)

Het kerndoelenteam heeft om overlap te voorkomen gepuzzeld hoe de inhoud van de eerste drie kerndoelen zich verhoudt tot de kerndoelen in het maakdomein en het meemaakdomein. De eerste drie kerndoelen zijn zodanig geformuleerd dat ze goed in verband te brengen zijn met de kerndoelen vier tot en met zeven. Kerndoelen één tot en met drie zijn procesdoelen en beschrijven vaardigheden die gekoppeld kunnen worden aan de inhoudsdoelen vier tot en met zeven.

Bij de uitwerking van dit domein is de discussie gevoerd of leerlingen in primair onderwijs ook in aanraking moeten komen met kunsttheorie en kunstgeschiedenis. Het kerndoelenteam was van mening dat dit mogelijk moet zijn wanneer aangesloten wordt bij de ontwikkeling van leerlingen. In primair onderwijs maken leerlingen spelenderwijs kennis met kunst, ze leren kijken naar kunst en denken en praten over kunst, ook als inspiratie voor eigen werk. De advieskring bevestigde deze keuze.

Toelichting kerndoel 4: De leerling drukt zich, zowel individueel als in samenwerking met anderen, betekenisvol uit in vormen van kunst. Dit hybride doel (ervaring en beheersing) heeft tot doel de expressieve mogelijkheden van leerlingen in uiteenlopende vormen van kunst te stimuleren, en ze te laten kennismaken met verschillende artistieke benaderingen. Denk daarbij aan onder meer kunst als uiting van een ervaring of gevoel, maatschappijkritische kunst, toegepaste kunst, reproductieve kunst, performancekunst, conceptuele kunst en digitale kunst of combinaties daarvan. Leerlingen leren op persoonlijke wijze, en in afstemming met anderen, vorm te geven aan dans, muziek, theater en (bewegend) beeld. Ze gebruiken daarbij de vormgevingselementen die passen bij de verschillende kunstvormen. Het kerndoelenteam heeft hierbij gebruikgemaakt van de curricula van Australië, British Columbia, Finland, Ierland, Schotland, de VS en Vlaanderen en het IB-curriculum. Visiedocumenten van vakverenigingen zijn bestudeerd: BDD, 2018;

BDD, VLS & VONKC, 2018; VONKC BK&V, 2018; VONKC dans, 2018; VLS, 2018. Ook is gekeken naar de meest recente uitwerkingen van beroepsprofielen: Copini, 2023; Hoogeveen & Waaijer, 2023.

Het kerndoelenteam heeft in dit kerndoel zonder volledig te kunnen zijn aandacht willen besteden aan de werkwijzen, methoden en benaderingen die kunstenaars gebruiken om werk te maken. De pabo-opleiders adviseerden het belang te benadrukken van samenwerking. Bij veel uitingen van kunst, zoals bij de podiumkunsten, is de samenwerking en de afstemming met anderen van belang. In kerndoel 4 komt dat tot uiting in de doelzin: de leerling drukt zich zowel individueel als in samenwerking met anderen, betekenisvol uit in vormen van kunst. In kerndoel 5 wordt ook de relatie gelegd met individueel en gezamenlijk werk.

Toelichting kerndoel 5: De leerling gebruikt technieken en vaardigheden bij het maken van individueel en gezamenlijk werk.

Dit conceptbeheersingsdoel zorgt ervoor dat leerlingen vertrouwd raken met verschillende (digitale) technieken en vaardigheden, en deze veilig leren gebruiken. Ze leren zich daardoor steeds beter uitdrukken in verschillende vormen van kunst. Het (in)oefenen, leren gebruiken van technieken en vaardigheden is essentieel voor het maken van eigen werk en voor het ontwikkelen van een artistiek creatief vermogen. Eigentijds onderwijs in kunst en cultuur is ondenkbaar zonder het gebruik of de inzet van digitale middelen. Dat komt in het onderwijs tot zijn recht bij het ontwerpen en maken van artistieke uitingen met behulp van digitale technologie. Dit legt tevens een relatie met het leergebied digitale geletterdheid. Gedurende hun schoolloopbaan verfijnen en vergroten de leerlingen hun repertoire en leren nieuwe kunstzinnige technieken en vaardigheden.

Dit doel is uitgewerkt als een beheersingsdoel. In het po ligt hierbij de focus op het opbouwen van kennis over fysieke en motorische technieken en vaardigheden, in onderbouw vo op versterken en uitbreiden, waarna (is de verwachting) in de bovenbouw de focus op het verfijnen, verdiepen en vergroten kan gaan liggen. Bronnen: Werkgroep Vakkenstructuur kunstvakken, 2023; Copini, 2023; Hoogeveen & Waaijer, 2023; Groenendijk, 2012, curricula van Australië, British Columbia, Finland, Ierland, Schotland, de VS en Vlaanderen en het IB-curriculum; BDD, 2018; BDD, VLS & VONKC, 2018; VONKC BK&V, 2018; VONKC dans, 2018; VLS, 2018.

Zowel de advieskring als de wetenschappers adviseerden vooral beheersingsdoelen te formuleren. Het kerndoelenteam heeft besloten om naast beheersingsdoelen ook ervarings- en hybride doelen uit te werken. Zij vonden het gewenst om ook de inspanningen van leerlingen (zoals: reflecteren, experimenteren, verbeelden) in de conceptkerndoelen op te nemen. Een voorbeeld hiervan is conceptkerndoel 2. Beheersingsdoelen beschrijven wat

leerlingen moeten kennen en kunnen (zoals: toepassen, gebruiken, benoemen). Een voorbeeld hiervan is conceptkerndoel 5 of 7 voor onderbouw vo waarin het onderzoeken centraal staat. Het aantal hybride doelen is groter dan het aantal beheersingsdoelen en doet volgens het kerndoelenteam recht aan het sterk persoonsvormende karakter van het leergebied.

Toelichting kerndoel 6: De leerling neemt deel aan diverse kunstzinnige en culturele activiteiten en reflecteert op eigen ervaringen en die van anderen. Met dit hybride doel (ervaring en beheersing) beogen we cultuurparticipatie te bevorderen te bevorderen (Raad voor Cultuur, 2014; Fonds voor Cultuurparticipatie, 2024; Unesco, 2024). Leerlingen nemen deel aan diverse kunstzinnige en culturele activiteiten die passen bij hun interesses, culturele achtergrond en/of de actualiteit. Ze leren kijken en luisteren naar voorstellingen of tentoonstellingen. Deze ervaringen kunnen prikkelen, nieuwe perspectieven bieden en mogelijk uitdagend zijn. Vanuit het perspectief van de leerling kan dit socialiserende en persoonsvormende kerndoel alle leerlingen de mogelijkheid bieden ervaringen op te doen met kunstzinnige en culturele activiteiten en die te verkennen en onderzoeken. Leerlingen leveren een inspanning door te kijken en luisteren, en daarbij aandacht te hebben voor de verschillende functies van kunst en erfgoed. Ze verkennen perspectieven en onderzoeken wat de ervaring betekent voor henzelf en anderen, en bevragen indien mogelijk de makers over de inhoud van het werk (Biesta, 2017, 2018; Dibbits, 2020; Grever, 2012; Grever & Van Boxtel, 2014). Ze leren omgaan met de gebruiken of gewoonten bij deelname aan kunstzinnige en culturele activiteiten in verschillende culturele contexten. Ze leren hun eigen voorkeuren ontdekken. En ook leren ze uitingen van kunst en cultuur te gebruiken als inspiratie voor eigen werk. Het kerndoelenteam heeft besloten om in de conceptkerndoelen op het niveau van de doelzin en/of de uitwerking bij 'het gaat hierbij om', één keer expliciet te verwijzen naar de vijf kunstdisciplines: muziek, dans, theater, beeldende vormgeving en erfgoed.

Toelichting kerndoel 7: De leerling verkent de achtergrond van kunstzinnige en cultuurhistorische uitingen. In dit ervaringsdoel in po en beheersingsdoel in onderbouw vo ligt het accent in po op het spelenderwijs kennismaken met de context van kunst en erfgoed in cultuur. Het begrijpen van de context waarin uitingen van kunst en erfgoed zijn ontstaan, helpt de bedoeling en de betekenissen van kunst en de waarde van erfgoed beter te duiden en waarderen. Leerlingen onderzoeken bijvoorbeeld wat de voorstelling en de vormgeving te maken hebben met de tijd en de plaats waarin het werk ontstaan is. Ze stellen vragen over hoe, waar, wanneer, onder welke omstandigheden en met welke functie iets is gemaakt. Zo wordt een begin gemaakt met kunstanalyse (VNK-e, 2018). Dit conceptkerndoel hangt nauw samen met kerndoel 3, waarin de vaardigheden beschreven zijn om kunst te beschouwen, beschrijven en betekenis te geven. Dit kerndoel helpt leerlingen de wereld beter te begrijpen, de verschillende waarden, gevoelens en betekenissen te

onderzoeken en na te denken over wat kunst en erfgoed in cultuur betekenen voor de leerling zelf en de ander (Biesta, 2017, 2018; Dibbitts, 2020; Grever, 2012; Grever & Van Boxtel, 2014).

In het kerndoelenteam is gesproken of erfgoed ook aan de orde moet komen in de onderbouw vo. De huidige kerndoelen van het leergebied kunst en cultuur bieden daar geen ruimte voor. Het kerndoelenteam was van mening dat erfgoed een waardevolle toevoeging is en goed eigentijds, actueel en inclusief te maken is op basis van de conceptkerndoelen. Dit sluit aan bij het verzoek van de advieskring en de wetenschappers.

De advieskring was van mening dat erfgoed stevig verankerd is in de karakteristiek en adviseerde dit op een eigentijdse, inclusievere manier te borgen in de kerndoelen. De wetenschappers deelden deze mening. In de karakteristiek is beschreven dat leerlingen door en over kunst en cultuur leren. Cultuur is alles wat mensen denken, doen en maken. Kunst is een uiting van cultuur. Ook erfgoed is een vorm van cultuur. Overal in de kerndoelen waar verwezen wordt naar kunstzinnige en culturele activiteiten of kunstzinnige en cultuurhistorische contexten, kan erfgoed aangeboden worden. Dit komt vooral voor in het domein 'meemaken en betekenis geven'. In conceptkerndoelen 6 is de relatie met erfgoed te leggen. In conceptkerndoel 7 is erfgoed verwoord bij 'het gaat hierbij om', met een voorbeeld bij 'te denken valt aan', zoals praten over waarom en hoe een historisch gebouw een nieuwe functie krijgt

2.4.1 Begrippenlijst

Bij de conceptkerndoelen is een begrippenlijst opgenomen. In de begrippenlijst zijn begrippen opgenomen die in meerdere actualisatietrajecten worden gebruikt. Daarnaast zijn begrippen opgenomen die alleen worden gebruikt in deze set conceptkerndoelen. Dit zijn begrippen waarvan leden van het kerndoelenteam het verstandig achtten om maximale duidelijkheid te verschaffen.

2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen

In de werkopdracht is een aantal leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen benoemd waaraan de conceptkerndoelen moeten voldoen (zie paragraaf 1.1). In eerdere paragrafen kwam een deel daarvan al aan de orde, namelijk de doeldomeinen, ontwerpruimte en opbouw van de doelen. De bespreking van de overige eisen volgt hierna.

2.5.1 Verbindende vaardigheden

Niet alle vaardigheden zijn uniek voor één leergebied. Deze vaardigheden noemen we verbindende vaardigheden. Van de verschillende categorieën verbindende vaardigheden (Sol & Visser, 2023) gaat het met name om:

1. Leervoorwaardelijke vaardigheden – vaardigheden die betrekking hebben op het proces van leren in een communicatief, cognitief, sociaal en coöperatief proces.
2. Denkvaardigheden – vaardigheden die betrekking hebben op analytisch, kritisch of creatief denken.
3. Samengestelde vaardigheden – vaardigheden die betrekking hebben op complexe situaties zoals bij onderzoeken, ontwerpen of loopbaanvaardigheden.

Leervoorwaardelijke vaardigheden

Leervoorwaardelijke vaardigheden, vaardigheden die betrekking hebben op een communicatief, cognitief, sociaal en coöperatief proces. Deze vaardigheden zijn zichtbaar in de conceptkerndoelen 1, 2 en 4. Leerlingen leren *sociaal te handelen* als ze in het iteratief proces ideeën uitwisselen, inzichten en perspectieven combineren en samen werk maken en presenteren (kerndoel 1, 2 en 4). Met name bij de podiumkunsten realiseren leerlingen samen werk, vieren ze hun successen en tonen doorzettingsvermogen bij vaardigheden die niet direct lukken. Doordat leerlingen reflecteren op hun keuzes in het proces, krijgen zij inzicht in hun manier van werken en ontdekken hun voorkeuren (kerndoel 2).

Denkvaardigheden

Denkvaardigheden hebben betrekking op analytisch, kritisch of creatief denken. Deze vaardigheden zijn zichtbaar in alle kerndoelen. Door het hele leergebied heen wordt van de leerlingen gevraagd om creatief, kritisch en analytisch te denken. Dit komt tot uiting in het domein artistiek creatief vermogen, dat uitgewerkt is in het gebruiken van creatieve denk- en maakstrategieën (kerndoel 2) en betekenis leren geven aan uitingen van kunst en cultuur (kerndoel 3). Tijdens het maakproces komt dat tot uiting wanneer leerlingen keuzes maken over de inhoud en de vorm (kerndoel 4). In het domein meemaken komt het tot uiting in het onderzoeken van de achtergrond van kunst- en cultuurhistorische uitingen (kerndoel 7 in combinatie met kerndoel 3).

Samengestelde vaardigheden

Samengestelde vaardigheden, vaardigheden die betrekking hebben op complexe situaties zoals bij onderzoeken, ontwerpen of loopbaanvaardigheden. Deze vaardigheden zijn het meest zichtbaar in de kerndoelen 2, 6 en 7. Kerndoel 2 is erop gericht dat leerlingen hun artistieke voorkeuren leren ontdekken. In kerndoel 7 leren leerlingen vragen stellen over en reflecteren op de functie en betekenis van kunst en cultuur voor het eigen leven. In kerndoel 6 reflecteren leerlingen op eigen ervaringen en die van anderen. Ze vergelijken interesses en voorkeuren. Deze conceptkerndoelen verwijzen naar loopbaanvaardigheden. Het gaat er hier over dat leerlingen kennis hebben over zichzelf, hun achtergrond, motieven en interesses. Op basis van deze kennis, leren zij keuzes te maken voor opleiding en vrije tijd.

2.5.2 Diversiteit

De werkopdracht stelt: "de conceptkerndoelen doen recht aan de diversiteit in de samenleving (diversificatie) door de keuze van inhouden, perspectieven bij die inhouden en de formulering / het gebruik van begrippen in kerndoelen."

Voor het kerndoelenteam was 'diversiteit' een belangrijk punt. Tijdens de vierde ontwikkeltweedaagse is Anthony Heidweller uitgenodigd om met het team hierover in gesprek te gaan. Dit leidde tot een omschrijving waaruit blijkt dat de inhoud van het leergebied gericht is op een aanbod van uitingen van kunst en cultuur waarin leerlingen zich herkennen én een aanbod dat nieuw voor hen is en hun wereld vergroot.

In alinea 2 van de karakteristiek is dat als volgt verwoord: "Alle leerlingen moeten de kans krijgen kunst te maken en te beleven op een manier die aansluit bij hun mogelijkheden, identiteit en culturele achtergrond, terwijl ze ook kennismaken met het nog onbekende. Dit vereist een cultureel rijk aanbod van kunst en cultuur, inclusief hedendaagse kunstpraktijken."

Het kerndoelenteam besloot de begrippen 'cultureel divers' en 'divers' te hanteren en dit wordt vooral zichtbaar in het conceptraamwerk en de conceptkerndoelen. Cultureel divers heeft betrekking op cultuur uit alle landen, divers verwijst naar uiteenlopende creatieve makers met het oog op de diversiteit in de samenleving. In het domein artistiek creatief vermogen leren leerlingen een kritische houding te ontwikkelen bij het leren kijken en luisteren naar uitingen van kunst en cultuur. Dat doen ze door vanuit verschillende perspectieven kunst waar te nemen (conceptkerndoel 3) en het perspectief van maker te zien of te horen (conceptkerndoel 6 en 7) (Dibbits, 2020; Grever, 2012; Grever & Van Boxtel, 2014). Door de perspectiefwisselingen leren leerlingen zich in te leven in de standpunten van anderen en oog te krijgen voor de diversiteit in de samenleving.

Ook de advieskring en de wetenschappers onderstreepten het belang recht te doen aan de diversiteit in de samenleving. Dit omdat het huidige aanbod te veel uitgaat van westerse kunst en cultuur.

Het kerndoelenteam kunst en cultuur heeft vanwege het belang dat hieraan gehecht werd ook in de begrippenlijst de begrippen die betrekking hebben op diversiteit in de samenleving opgenomen. Het gaat dan om de begrippen culturele diversiteit, diversiteit, perspectieven en multiperspectiviteit.

De bronnen die het team raadpleegde zijn onder meer: Hermanussen, 2022; Code Diversiteit & Inclusie, z.d.; Dedicon 2022; Notten, 2020; Ros, 2021; Copini, 2023; Ağirdağ, 2020; Felten & Broekroelofs, 2020; Soeterink, Edzes & Boogaard, 2019; Wetenschappelijke curriculumcommissie, 2021). De omschrijvingen in de begrippenlijst zijn mede ontleend aan de WOA-canon diversiteit.

2.5.3 Inclusiviteit

Het uitgangspunt is dat de kerndoelen haalbaar zijn voor zo veel mogelijk leerlingen. In de werkopdracht is gesteld dat in de doelformulering ook rekening

gehouden moet worden met de haalbaarheid voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften (met uitzondering van zeer moeilijk lerende of meervoudig beperkte leerlingen, voor wie functionele kerndoelen (concept) zijn ontwikkeld). De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften heeft vanuit dit perspectief feedback gegeven op de conceptkerndoelen.

De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften gaf met die bril op ook twee keer grondig feedback op de conceptkerndoelen. Hiervan zijn zo veel mogelijk suggesties verwerkt.

De klankbordgroep was positief over het inclusieve karakter van het raamwerk, de karakteristiek en de conceptkerndoelen. Inhoudelijk gezien zijn er geen suggesties gedaan, wel zijn er suggesties gedaan op het niveau van woorden.

Positief was de klankbordgroep over het benoemen van de zintuigen in de karakteristiek. De term 'persoonlijke drijfveren en ambities' maakt het mogelijk aan te sluiten bij de individuele mogelijkheden. Ook het benoemen van 'verbinden en bevorderen van interactie' vindt de klankbordgroep positief. De suggestie te benadrukken dat het onderwijs moet aansluiten bij de mogelijkheden van de leerling, is verwerkt.

Op het niveau van woorden deed de klankbordgroep bijvoorbeeld de suggestie 'spreken' te vervangen door 'zich uiten', omdat spreken voor sommige leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften moeilijk is. Dat hebben we overgenomen. De klankbordgroep wilde ook graag minder handelingswerkwoorden zoals vertellen, bespreken en verwoorden. Het kerndoelenteam heeft de handelingswerkwoorden niet aangepast, omdat deze wijzen op de taaldenkfuncties. Wel formuleerde het kerndoelenteam de voorbeelden in de praktijk ruimer, zodat duidelijk is dat het niet alleen om verbale uitingen gaat.

2.5.4 Taaldenkfuncties

Er is sprake van taaldenkfuncties wanneer taal wordt gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of benoemen (eenvoudige taaldenkfuncties) of om te vergelijken, redeneren, projecteren of concluderen (complexere taaldenkfuncties).

In het leergebied kunst en cultuur is in de domeinen artistiek creatief vermogen en meemaken en betekenis geven in de doelformuleringen gebruikgemaakt van de volgende hoofdfuncties: vertellen, beschrijven, rapporteren, verklaren, betogen, beschouwen en reageren. Dat zijn dus voornamelijk functies uit de categorieën verhalend, feitelijk, waarderend. Dat is het sterkst zichtbaar in conceptkerndoel 3.

Met de handelingswerkwoorden *beschouwen, beschrijven, bevragen, vergelijken en verwoorden* laten we zien dat er verbinding is tussen kunst en taal. Hier zijn handelingswerkwoorden gebruikt die recht doen aan de vaardigheid 'onderzoeken' (Sol & Visser, 2023) en relevant zijn om aan kunst betekenis toe te kennen.

2.5.5 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding

Om richting en sturing te kunnen geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving; leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te gaan met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006), is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben.

In de werkopdracht staat: "Loopbaanleren/LOB-vaardigheden krijgt in de [...] leergebieden een passende plek als ervaringsdoelen in po en onderbouw vo."

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties: kwaliteitenreflectie, motievenreflectie, werkexploratie, loopbaansturing en netwerken (Kuijpers, 2003). Het is van belang dat leerlingen verbanden kunnen leggen met hun motieven en kwaliteiten en de wereld om hen heen.

In de karakteristiek is op de volgende wijze aandacht besteed aan loopbaanontwikkeling:

- "Door kunst en cultuur leren leerlingen over de wereld en hun positie daarin te bepalen" (alinea 1, karakteristiek).
- "[...] ontdekken voorkeuren en onderzoeken persoonlijke drijfveren en ambities" (alinea 2, karakteristiek).
- "Ze maken kennis met verschillende vormen van kunst en met hedendaagse kunstpraktijken" (alinea 2, karakteristiek).
- "In de bovenbouw krijgen leerlingen ... de mogelijkheid hun kennis en vaardigheden te verdiepen, te verfijnen en te koppelen aan hun persoonlijke toekomstwensen" (alinea 7, karakteristiek).

In de kerndoelen is er aandacht voor loopbaanontwikkeling bij (de uitwerking van) de volgende kerndoelen:

- Kwaliteitenreflectie: oriënteren op artistieke voorkeuren (conceptkerndoel 2), geeft leerlingen inzicht waar moeite voor te doen;
- Kwaliteitenreflectie: verwoorden van eigen artistieke voorkeuren;
- Loopbaansturing: ...en reflecteert op eigen ervaringen en die van anderen (conceptkerndoel 6), geeft leerlingen de mogelijkheid vervolgkeuzes te maken;
- Werkexploratie: uitwisselen van ervaringen in interactie met professionele makers (conceptkerndoel 6), geeft leerlingen de mogelijkheid beroepsbeelden te ontwikkelen;
- Motievenreflectie: beoordelen van de functie en betekenis van kunst en cultuur in het eigen leven (conceptkerndoel 7), helpt leerlingen keuzes te maken voor vervolgopleiding en vrije tijd.

2.5.6 Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten

Bij het vaststellen van inhoud van het leergebied is gekeken naar moties van de Tweede Kamer zoals die in de werkopdracht staan beschreven. Daarnaast is gekeken of inhoud uit de huidige kerndoelen die gebaseerd zijn op eerdere moties en inhoud uit sectorwetten een plek konden krijgen binnen het leergebied. Voor het leergebied kunst en cultuur geldt dat onderstaande moties, maar ook diverse andere maatschappelijke thema's aan de orde kunnen komen tijdens het bespreken van actuele en cultuurhistorische kunst. De inhoud zoals beschreven in de moties, komen niet expliciet terug in de conceptkerndoelen of in de karakteristiek. Wel worden leerlingen door maken en betekenis geven en meemaken en betekenis geven uitgedaagd om na te denken over die maatschappelijke inhoud, al dan niet in samenhang met andere leergebieden. In het leergebied kunst en cultuur leren leerlingen betekenis te geven aan onderwerpen, thema's en de wereld om hen heen. Deze vaardigheden zijn ook van belang bij alle andere leergebieden bij het krijgen van inzicht in de inhoud en perspectieven en het vormen van een mening. Kenmerkend aan de maatschappelijke thema's is dat deze inhoud waardegeladen kunnen zijn en er meerdere perspectieven op kunnen zijn. In het leergebied kunst en cultuur maken leerlingen kennis met deze inhoud via dans, theater, muziek, film en beeldende kunst.

Het onderzoeken van de perspectieven van de diverse maatschappelijke inhoud komen tot uiting in conceptkerndoelen 3, De leerling onderzoekt en waardeert betekenissen van kunst en cultuur, conceptkerndoel 6. De leerling neemt deel aan diverse kunstzinnige en culturele activiteiten en reflecteert op eigen ervaringen en die van anderen en conceptkerndoel 7. De leerling verkent de achtergrond van kunstzinnige en cultuurhistorische uitingen. Daarnaast worden de leerlingen uitgedaagd om via kunst diverse perspectieven op maatschappelijke inhoud te verkennen. Ook kunnen er verbindingen gelegd

worden met opvattingen en handelingsperspectieven van leerlingen, bij voorkeur in samenhang met andere leergebieden.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

In paragraaf 2.1 van dit toelichtingsdocument zijn de uitdagingen beschreven die in de startnotitie beschreven staan en die het uitgangspunt vormden voor de bijstelling van de kerndoelen. Het kerndoelenteam denkt met de geactualiseerde set een antwoord te hebben gegeven op deze uitdagingen.

Heldere aansluiting primair onderwijs – onderbouw vo

De interne samenhang tussen de verschillende kunstvakken uit zich in de beschreven gemeenschappelijke doelen. Alle kunstvakken delen het doel dat leerlingen hun creativiteit ontwikkelen en kunst leren maken, meemaken en betekenis leren geven aan kunst. Uit het raamwerk blijkt dat er een doorlopende leerlijn is van po naar onderbouw vo. Dit is gerealiseerd door het raamwerk voor po en onderbouw vo gelijk te houden. Op het niveau van de doelzinnen zijn handelingswerkwoorden en contexten voor onderbouw vo soms iets complexer. Dit komt onder andere tot uiting in conceptkerndoel 7. Daar waar doelzinnen gelijk gebleven zijn kan het verschil gemaakt worden in de context van de onderwijspraktijk. De voorbeelden onder 'te denken valt aan' zijn voor po kleiner en concreter gemaakt dan voor onderbouw-vo. Deze zijn iets abstracter. Er zijn geen aparte conceptkerndoelen voor leerjaar 3 gemaakt. We zijn uitgegaan van een goede basis voor de verplichte kunstvakken CKV in vmbo en havo/vwo. Over het algemeen is te verwachten dat de leeractiviteiten in leerjaar 3 voor leerlingen die verder willen gaan met een keuze-examenvakken kunst, complexer worden gemaakt en dat leerlingen zelfstandiger werken. De leraar kan in de lespraktijk differentiëren. Dit is mogelijk met deze conceptkerndoelen.

Goede en verantwoorde plaats in het curriculum voor de ontwikkeling van creativiteit

In het leergebied is de ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen een belangrijk onderdeel. Het vermogen verwijst naar een combinatie van technieken, vaardigheden en kennis en ervaringen die leerlingen in het leergebied ontwikkelen om op een originele en persoonlijke manier kunst te maken, nieuwe ideeën uit te werken en werk te delen en waarderen. Hiervoor leren leerlingen omgaan met speelruimte om te kunnen experimenteren en uitproberen. Het domein artistiek creatief vermogen omvat drie kerndoelen met inhouden die dit vermogen stimuleren; het hangt sterk samen met de overige twee domeinen. Hiermee heeft creativiteit een goede en verantwoorde plaats in het curriculum gekregen.

Betekenis geven aan uitingen van kunst en cultuur

Betekenis geven loopt als een rode draad door de domeinen. Het komt tot uiting in de combinatie van conceptkerndoel 3 met de domeinen maken en

meemaken. In het maakdomein verwijst het naar 'zich op persoonlijke wijze uiten in diverse vormen van kunst'. In het meemaakdomein heeft het betrekking op de vaardigheden die leerlingen leren om naar kunst te kijken en luisteren, kunst te beschrijven en te onderzoeken. Ze leren betekenissen en waarde toe te kennen aan uitingen van kunst en cultuur en zich een persoonlijke mening te vormen. Door uitingen van kunst te beschouwen, deze vanuit verschillende perspectieven te bespreken en een oordeel erover uit te stellen, leren leerlingen de betekenis van kunst te achterhalen. Door betekenis te leren geven aan kunst, worden leerlingen aangemoedigd de ander en de wereld te begrijpen en hun eigen positie daarin te bepalen.

Visuele geletterdheid

De dagelijkse stroom van video's, foto's, animaties, games, infographics, al of niet met geluid, doet een beroep op de beeldvaardigheid van leerlingen. Het vraagt van leerlingen een inspanning om actief, systematisch, kritisch en bewust om te gaan met beelden. Om zich te verdiepen in de bedoelingen van de makers, en de betekenissen vanuit verschillende perspectieven te duiden. Dit komt tot zijn recht in de conceptkerndoelen 3, 6 en 7.

Digitale technologie

Eigentijds onderwijs in kunst en cultuur is ondenkbaar zonder het gebruik of de inzet van digitale middelen. Dat komt in het onderwijs tot zijn recht bij het ontwerpen en maken van artistieke uitingen met behulp van digitale technologie (conceptkerndoel 4 en 5). Het speelt ook een rol bij een digitaal museumbezoek of het begrijpen en interpreteren van (complexe) digitale beelden zoals video's, foto's, animaties en games (conceptkerndoel 3, 7 en 8).

Diversiteit

In alle drie domeinen is er aandacht voor culturele diversiteit en diversiteit van makers. Cultureel divers heeft betrekking op kunst en cultuur uit alle landen, divers op verschillen tussen groepen makers én op verschillen tussen individuele makers. Leerlingen krijgen een aanbod waarin ze zich herkennen en een aanbod dat voor hen nieuw is.

Kansengelijkheid

In de karakteristiek is in het deel 'kenmerken van het leergebied kunst en cultuur' het belang van een oriëntatie op kunst en cultuur voor alle leerlingen aangegeven. Het curriculum dient alle leerlingen de kans te geven in aanraking te komen met kunst en cultuur. Leerlingen leren de functie en de waarde van kunst en cultuur te voelen, ontdekken en benoemen, en hun eigen artistieke voorkeuren te ontwikkelen. Met een cultureel rijk aanbod van kunst en cultuur ondersteunt de school leerlingen in hun artistieke en culturele ontwikkeling. Dit komt tot uiting in een inspirerende en diverse omgeving die aansluit bij de cultuur, ontwikkeling, mogelijkheden en achtergrond van de leerlingen, en die deze ook verbreedt.

3.2 Adviezen voor implementatie

De conceptkerndoelen in deze publicatie zijn de uitkomst van de ontwikkelfase en vormen de input voor de navolgende fase van beproeven. Pas daarna zijn de conceptkerndoelen definitief. De doelen zijn een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW.

Kerndoelen hebben een functie in de kwaliteitszorg van scholen en vormen het startpunt van curriculumontwikkeling op school. Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig. Deze worden niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. SLO zal op basis van de definitieve conceptkerndoelen de komende jaren deze leerlijnen gaan ontwikkelen en over de voortgang hiervan met het onderwijsveld communiceren. Het ministerie van OCW kan daarnaast aanvullende implementatiebevorderende initiatieven nemen. SLO heeft daarover advies uitgebracht aan het ministerie van OCW (SLO, 2024). [Advies implementatie kerndoelen - SLO](#)

3.2.1 Inhoudelijke aandachtspunten

De conceptkerndoelen voor het leergebied kunst en cultuur zijn voor alle kunstvakken generiek geformuleerd, met uitzondering van conceptkerndoel 5 *Kunstzinnige technieken en vaardigheden*. Dit conceptkerndoel is meer specifiek uitgewerkt voor de verschillende kunstvakken op het gebied van kunstzinnige technieken en vaardigheden.

In de conceptkerndoelen kunst en cultuur komen in principe alle kunstdisciplines aan bod. Het is aan de school en leraren te bepalen hoe zij deze disciplines aanbieden in het schoolcurriculum. Door de generieke formulering van de conceptkerndoelen kan iedere leerling zijn artistiek creatief vermogen ontwikkelen binnen iedere kunstdiscipline. De conceptkerndoelen bieden daarnaast de mogelijkheid om een keuze te maken in de hoeveel tijd die er besteed wordt aan de verschillende disciplines.

Het kerndoelenteam kunst en cultuur heeft bij het ontwikkelen van de conceptkerndoelen rekening gehouden met samenhang met de andere leergebieden. Dit maakt het mogelijk dat leraren in hun onderwijspraktijk de inhoud van de conceptkerndoelen kunst en cultuur kunnen verbinden met de conceptkerndoelen van de andere leergebieden.

In september 2024 is de vakvernieuwingscommissie kunst en cultuur gestart met de actualisatie van de examenprogramma's. In het huidige curriculum is de aansluiting voor de kunstvakken tussen de onderbouw en bovenbouw vo onvoldoende. In 2023 heeft Werkgroep Vakkenstructuur kunstvakken een advies uitgebracht Adviesrapport Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken. Nu de conceptkerndoelen voor het leergebied kunst en cultuur zijn opgeleverd, is het zaak om de structuur en de samenhang tussen de kunstvakken door te trekken naar de kunstvakken in de bovenbouw. Ook in de bovenbouw is de ontwikkeling van het artistiek creatief vermogen een belangrijk onderdeel dat voor alle kunstdisciplines geldt. Het op eenzelfde manier benoemen van het artistiek creatief vermogen bij alle kunstvakken, in alle schoolsoorten, zal knelpunten wegnemen en samenhang bevorderen binnen het leergebied kunst en cultuur en de kunstvakken in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. In de fase van beproeven van het leergebied kunst en cultuur, zullen de ontwikkelingen in de vakvernieuwingscommissie kunst en cultuur en de aansluiting van onderbouw vo naar bovenbouw vo nogmaals meegenomen worden.

4. Referenties

- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2020). *Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke Curriculumcommissie*.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). *Samenhang in het curriculum. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*.
- Ağirdağ, O. (2020). *Onderwijs in een gekleurde samenleving*. Uitgeverij EPO. Beekdkompas (z.d.). *Hoe visueel geletterd is jouw doelgroep*. <https://www.beeldkompas.nl/kennisbank/hoe-visueel-geletterd-is-jouw-doelgroep>.
- Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*. Boom Lemma.
- Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. ARTez Press.
- Biesta, G. (2018). *What if? Arts education beyond expression and creativity*. ARTez Press.
- Bisschop Boele, E. (2019). Een wereld aan cultuur. Lezing 23 mei 2019 Groninger Onderwijsdag GROND: "buiten de vakken kleuren" Cultuureducatie in verbinding met andere leerdomeinen.
- Brandt, A. (2021). Defining Creativity: A View from the arts. *Creativity Research Journal*, 33:2. 81-95. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10400419.2020.1855905>
- Beuling, H., Van de Laarschot, M., De Munk, B., De Nood, B., & Van Noorel, A. (2024). *Rapportage data-analyse Conceptkerndoelen Nederlands en rekenen en wiskunde*. SLO.
- Chenoweth E. (2023). Vredelievend verzet. Welke rol spelen kunst en muziek in burgerlijk verzet. (p.66–71). BIS Publishers.
- Code Diversiteit & Inclusie. (z.d.). *Code Diversiteit & Inclusie*. <https://codedi.nl/>
- Copini, E. (2023). Het beroepsprofiel van de kunstvakdocent in VO en buitenschools. KVDO.
- Costa, A. L., Kallick, B. (2008). *Learning Through reflection. Learning and leading with habits of mind: 16 essential characteristics for success*. Alexandria: VA ASCD publisher.
- Curriculum.nu. (2019). Leergebied Kunst & Cultuur: Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur. <https://curriculum.nu/>

- Csikszentmihalyi, M. (2011). *Creativiteit. Over Flow, schepping en ontdekking*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Dedicon. (2022). *Kunst toegankelijk voor blinden en slechtzienden*. <https://www.dedicon.nl/inclusie/kunst-toegankelijk-maken-voor-blinden-en-slechtzienden>
- DEN. (2022). *Digitaal bewustzijn maakt cultuursector futureproof*. <https://www.den.nl/kennis-en-inspiratie/digitaal-bewustzijn-maakt-cultuursector-futureproof>
- Dibbits, H. (2020). Emotienetwerken: erfgoed en burgerschapseducatie in de 21e eeuw. In: *Cultuur+Educatie*, 55, p.8-27. Utrecht: LKCA.
- Dieleman, C., Boidin, M., Heijdanus-de Boer, E., Van Gemert, J., Jacobs, B., Klarenbeek, D., de Lange, I., & Ubbels, T. (2017). *Visiedocument: Beroepsvereniging Docenten Theater en Drama*. Beroepsvereniging Docenten Theater en Drama (BDD).
- Felten, H. & Broekroelofs, R. (2020). Wat werkt volgens de wetenschap? Vermindering van discriminatie, vooroordelen en stereotypen. In: M&P , nr. 4, p.22-23.
- Fonds voor Cultuurparticipatie. (2024). *Cultuur Doet. Ons Beleid voor 2025 – 2028*. <https://cultuurparticipatie.nl/actueel/178/fonds-voor-cultuurparticipatie-presenteert-nieuw-beleidsplan-2025-2028>
- Geest, N., Nagtzaam, M., Nobel, S., Schouten, J. (2015). *Creatief vermogen en de diamant*. Utrecht: CVU.
- Gelijke kansen in de klas. (2022). *Cultureel en sociaal kapitaal*. <https://gelijkekansenindeklas.nl/hoofdstuk/cultureel-en-sociaal-kapitaal/>
- Grever, M., (2016). Erfgoedonderwijs en historisch besef: waarom is het nodig? In: *Een kleurrijke basis. Ontwikkelingen en trends in cultuuronderwijs*, p.56-60. LKCA.
- Grever, M. (2012). Dilemma's of common and plural history. Reflections on history education and heritage in a globalizing world. In M. Carretero, M. Asensio & M. Rodriguez-Moneo (Reds.), *History Education and the Construction of National Identities*, p75-91). Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Grever, M., & van Boxtel, C. (2014). *Verlangen naar tastbaar verleden: Erfgoed, onderwijs en historisch besef*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Gielen, P., Elkhuisen, S., Van der Hoogen, Q., Lijster, T. & Otte, H. (2014). *De waarde van cultuur*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Groenendijk, T. (2012). *Observe and Explore. Empirical studies about learning in creative writing and the visual arts*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Haanstra, F., Dieleman, C., Van Hoek, E., Reus, L. & Schönau, D. (2022). *Wat werkt in kunstzinnige oriëntatie? Reviewstudie naar beïnvloedbare factoren voor leerprestaties bij kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs*. Lectoraat Kunsteducatie: Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

- Hagenaars, P. (2020). *Opdracht & Onmacht. Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte-III*. Proefschrift Erasmus Universiteit.
- Hagenaars, P., Hermanussen, M. & Van Hoorn, M. (2019). *Rapportage Enquête PO & VO – curriculum.nu. Leergebied Kunst & Cultuur*. Utrecht.
- Hall, S. (1997) *Representation. Cultural representations and signifying practices*. Sage. [the work of representation stuart hall.pdf \(wordpress.com\)](#)
- Harland, J. (2008). Voorstellen voor een evenwichtiger kunsteducatie. In: *Cultuur+Educatie*, 23, 12-52. <https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2021/01/cultuur-plus-educatie-23.pdf>
- Heijnen, E., & Bremmer, M. (2019). ArtSciences als aanjager van curriculumvernieuwing. In: *Cultuur+Educatie*, 18, p.6-16. https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2020/01/ce51_artsscience_als_aanjager_van_curriculumvernieuwing.pdf
- Hetland, L., Winner, E., Veenema, S., & Sheridan, K. M. (2013). *Studio thinking. The real benefits of visual arts education*. The Teacher College Press.
- Hermanussen, M. (2022). *VONKC verruimt de blik van westerse naar mondiale kunst*. Kunstzone. <https://kunstzone.nl/vonkc-verruimt-de-blik-van-westerse-naar-mondiale-kunst/>
- Huizinga, J. (1940). *Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*.
- Hoogeveen, K & Waaijer C. (2023). *Beroepsprofiel Cultuurprofessional. Kunstvakdocent Primair Onderwijs en Kinderopvang*. LKCA en Sardes. <https://www.lkca.nl/publicatie/nieuw-beroepsprofiel-van-de-kunstvakdocent-in-het-primair-onderwijs-en-de-kinderopvang/#:~:text=Dit%20nieuwe%20beroepsprofiel%20geeft%20aan,docenten%20kunnen%20zich%20eraan%20spiegelen.>
- Kastelein, S., Van der Laan, A., & Verbruggen, I. (2021). *Trendanalyse (v)so*. SLO. <https://www.slo.nl/@19272/trendanalyse-vso/>
- Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling. Onderzoek naar 'competenties'*. Twente University Press.
- Kuijpers, M. A. C. T., & Scheerens, J. (2006). Career Competencies for the Modern Career. *Journal of Career Development*, 32(4), 303–319. <https://doi.org/10.1177/0894845305283006>
- Kupers, E. & Van Geert, P. (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool. In: *Cultuur en Educatie*, 47, p.42-61 LKCA.
- Martens, R. (2021). *We moeten spelen*. Lannoo Campus.
- Mediawijsheid.nl. (z.d.). *Mediawijs met beeld*. <https://www.mediawijsheid.nl/mediawijs-met-beeld/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerdoelen primair onderwijs*.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Kerdoelen onderbouw voortgezet onderwijs*.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3*.

- <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/07/12/nader-e-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2022, 21 november). *Kamerbrief voortgangsrapportage Masterplan basisvaardigheden funderend onderwijs*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/11/21/kamerbrief-voortgangsrapportage-masterplan-basisvaardigheden-funderend-onderwijs>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2023). [[werkopdracht](#)]
- Monsma, D. (2017). *Fluisterzacht en haarzuiver, de betekenis van kunstonderwijs voor kinderen met speciale onderwijsbehoeften*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Notten, N. (2020). *Gelijke kansen door onderwijs en cultuurparticipatie/-educatie: kennissynthese*. LKCA. <https://www.lkca.nl/publicatie/gelijke-kansen-door-onderwijs-en-cultuurparticipatie-educatie/>
- Pfeijffer, I.L. (2023). *Over de aard en het nut van creativiteit*. Huizinga-lezing 2023. Uitgeverij EW.
- Ploeg, R. (2024). Kunst in Onderwijs. Kenniscentrum Professionaliseren door Onderwijspedagogisch Praktijkonderzoek, Hogeschool Leiden.
<https://www.hsleiden.nl/profiel/reyer-ploeg>
- Prenger, J., Pleumeekers, J., Van Zanten, M., Schmidt, V., Teunis, B., Brand, M & Bron, J. (2023). *Conceptkerndoelen Nederlands en rekenen en wiskunde. SLO*. <https://www.slo.nl/@22863/conceptkerndoelen-nederlands-rekenen/>
- Raad voor Cultuur (2014). *Meedoen is de kunst. Advies over actieve cultuurparticipatie*. Den Haag.
<https://www.raadvoorcultuur.nl/documenten/adviezen/2014/03/06/advies-meedoen-is-de-kunst>
- Rass, A. (2020). Leerplan voor kunstvakken: 'Waar gaat het eigenlijk over?', In: *Cultuur+Educatie*, 56, P.108-119. LKCA.
- Ros, B. (2021, 3 december). *De kracht van cultuuronderwijs als vliegwiel benutten voor diversiteit en inclusie*. LKCA.
<https://www.lkca.nl/artikel/diversiteit-en-inclusie-in-cultuuronderwijs/>
- Ros, B. (2023, 9 maart). *Peggy Brandon over inclusief cultuuronderwijs en slavernijverleden*. LKCA. <https://www.lkca.nl/artikel/peggy-brandon-over-inclusief-cultuuronderwijs-en-slavernijverleden/>
<https://www.slo.nl/vakkenstructuur-kunstvakken/>
- Soeterik, I. M., Edzes H., & Boogaard, M. (2019). *Theoretisch Kader Diversiteit*. Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam.
- SLO (z.d.). Basisvaardigheden. SLO.
<https://www.slo.nl/thema/meer/basisvaardigheden/>
- SLO (2024). Kerndoelenboekje burgerschap en digitale geletterdheid.
[Conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid opgeleverd | Actualisatie kerndoelen burgerschap | SLO](#)

- SLO. (2022). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van kerndoelen*. <https://www.slo.nl/@21495/kader-ontwerpruimte-kerndoelen/>
- SLO. (2024). *Advies implementatie kerndoelen*. <https://www.slo.nl/@23909/advies-implementatie-kerndoelen/>
- Sol, Y. & Visser, A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum*. SLO. <https://www.slo.nl/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>
- Stubbé, H. E., Jeten, A. M., Paradies, G. L. & Veldhuis, G. J. (2015). *Creatief Vermogen – de ontwikkeling van een meetinstrument voor leerlingen op school*. Den Haag: OCW.
- Termorshuizen, T., Luyten, E., Lommertzen, J., & Notten, N. (2023). *Monitor Cultuureducatie primair onderwijs 2022-2023*. ResearchNed
- Unesco. (2024). *Unesco Framework of Culture and Arts Education*. [WCCAE UNESCO Framework EN CLT-EDWCCAE20241.pdf](https://www.unesco.org/en/education/framework-culture-arts-education)
- Van de Kamp, M. T. (2017). *Reimagine, redesign and transform. Enhancing generation and exploration in creative problem finding processes in visual arts education*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Van de Kamp, M. T., Admiraal, W & Rijlaarsdam, G. (2017). *Bevorderen van originaliteit: over de effecten van strategie-instructie*. In: *Cultuur+Educatie*, 47, p.94-129. LKCA. <https://www.lkca.nl/wp-content/uploads/2021/01/cultuur-plus-educatie-47.pdf>
- Van Heusden, B. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en SLO.
- Van Heusden, B., Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur2, basis voor cultuuronderwijs*. Assen: van Gorcum
- Van Heusden, B. (2020). *Het leven verbeeld: kunst, cultuur en cognitie*. In *Cultuur+Educatie*, 56, p.6-21. LKCA.
- Van Lanschot Hubrecht, V., & Warmer, M. (2023). *Startnotitie kerndoelen leergebied kunst en cultuur*. SLO. <https://www.actualisatiekerndoelen.nl/kunstcultuur/downloads>
- VLS (2017). *Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs*. <https://oud.vls-muziekdocenten.nl/visie-vls-op-muziekonderwijs-in-het-primair-en-voortgezet-onderwijs/>
- VNK-e (2018). *Visie op curriculumontwikkeling van het leergebied kunst en cultuur door het VNK-e*. <https://www.kunsthistorici.nl/uploads/files/VNK-e - Visiedocument van de VNKe dd 28 2 2018.pdf>
- VONKC (2017). *Visiedocument VONKC voor beeldende kunst en vormgeving (BK&V)*. <https://vonkc.nl/curriculum>
- VONKC (2017). *Visiedocument VONKC voor dans*. <https://vonkc.nl/curriculum>
- VONKC (2017). *Gedeelde visie van de kunstvakverenigingen BDD, VONKC en VLS over de essentie en de toekomst van het Leergebied Kunst en Cultuur in het primair en voortgezet onderwijs*. <https://vonkc.nl/curriculum>
- 10 voor de leraar (2022). *Kennisbases en profilering lerarenopleiding basisonderwijs*.

<https://static1.squarespace.com/static/5dc2e7cc44f1f444f0b2fbc2/t/67054df6dc4a3a12abaec48c/1728400893106/kennisbasis-pabo.pdf>

- Warmer, M. & Groenendijk, T. (2022). *Kunstzinnige oriëntatie in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO. <https://www.slo.nl/@21402/kunstzinnige-orientatie-basisonderwijs/>
- Werkgroep Vakkenstructuur kunstvakken. (2023). *Adviesrapport Werkgroep Vakkenstructuur Kunstvakken (WSK)*. SLO. <https://www.slo.nl/vakkenstructuur-kunstvakken/>
- Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam, WOA (z.d.) WOA canon diversiteit. <https://www.platformsameneroeken.nl/wp-content/uploads/2019/12/WOA-canon-diversiteit.pdf>
- Wervers, E., Marinelli, C., Huijbers, M., Schouwenaar, R., Stellingwerf, N., Vermeulen, A., & Witte, A. (2020). *Technologie loves kunst: over de verbinding van kunst en technologie in onderwijs en vrije tijd*. LKCA. https://www.ahk.nl/media/ahk/docs/lectoraat/publicatie_Technologie_loves_kunst_DEF.pdf
- Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2021). *Kaders voor kansen; Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie*. Curriculumcommissie. <https://www.curriculumcommissie.nl/documenten>
- Yenawine, P. (2021). *Visual thinking strategies. Met kunst het leren op school verdiepen*. Uitgeverij SWP.

Buitenlandse curricula

- Australië [The Arts \(Version 8.4\) | The Australian Curriculum \(Version 8.4\)](#)
- British Columbia [Arts Education | Building Student Success - B.C. Curriculum \(gov.bc.ca\)](#)
- Finland, [National core curriculum for primary and lower secondary \(basic\) education | Finnish National Agency for Education \(oph.fi\)](#)
- Ierland, [Visual Art | Curriculum Online](#)
- Schotland, [www.curriculumforexellencescotland.goc.uk](#)
- VS, NCAS, [Home | National Art Standard \(nationalartsstandards.org\)](#)
- Vlaanderen, [Onderwijsdoelen](#)
- IB Curriculum [MYP curriculum - International Baccalaureate® \(ibo.org\)](#)

5. Bijlagen

Bijlage 1. Samenstelling kerndoelenteam

Het kerndoelenteam bestaat uit een procesregisseur, leraren, vakexperts en curriculumexperts.

Procesregisseur

De procesregisseur begeleidt het kerndoelenteam en het proces om te komen tot conceptkerndoelen. Het is belangrijk dat verschillende belangen en perspectieven worden gehoord en worden meegenomen in deze actualisatie.

Procesregisseur

Ike Overdiep

Leraren po en vo

De leraren zijn afkomstig uit het po en de onderbouw vo. Zij zijn essentiële deelnemers van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken in de onderwijspraktijk.

Leraren po

Truus Weesjes

Marius Diepenhorst

Chantal Brunt

Marthe Brinkel

Leanne Kroes

Leraren vo

Suzanne van Dieren

Mirelle Kloosterman

Natascha Janssen

Karin Melgers

Jorrit Oele

Aranka Kuiper

Maedy de Miranda-Tol

Vakexperts po en vo

Vakexperts po en onderbouw vo zijn betrokken vanwege hun kennis over het leergebied. Zij zijn lerarenopleider, vakdidacticus of wetenschapper en brengen kennis mee over de uitvoering van het leergebied in de praktijk en over (praktijkgericht) onderzoek.

Vakexperts po

Peter Tol

Charissa Koek

Daphne Tranquille-Le Grand

Vakexperts vo

Leontine Broekhuizen

Curriculumexperts po en vo

De curriculumexperts hebben curriculaire en vakinhoudelijke expertise en zijn verantwoordelijk voor het schrijven van de conceptkerndoelen.

Curriculumexpert po
Moniek Warmer

Curriculumexpert vo
Viola van Lanschot Hubrecht

Bijlage 2. Samenstelling advieskring

- Stichting Beatwise
 - Interprovinciaal overleg Erfgoed
 - KVDO
 - LKCA
 - Meer Kunst en Cultuur in School en Omgeving
 - Vereniging CultuurProfielScholen po/vo
 - VLS
 - VNK-e
 - VONKC
- Simon Mamahit
Dorien Wijstma
Emiel Copini
Ronald Kox (voorzitter)
Maike Kroese
Astrid Rass
Allerd van den Bremen
Niels Nannes
Anne Bos (secretaris)

Bijlage 3. Geraadpleegde experts

In de ontwikkelfase zijn de volgende experts geraadpleegd:

Vrijdag 10 november 2023 – subjectivatie in kunst en cultuur. Janeke Wienk is hoofd van de Minor Liberal Arts bij ArtEZ en kwartiermaker van de international Master Artist Educator (iMAE) van ArtEZ. Dit is een sociaal geëngageerde masteropleiding met een focus op kunstonderzoek en Issues-Based Art Education. Daarnaast is Janeke bezig met een promotieonderzoek onder begeleiding van Gert Biesta.

Donderdag 1 februari 2024 – Over-Leven met Verlangen. Over het vinden van een rechtvaardige balans tussen verlangen en de realiteit. Anthony Heidweiller verbindt opera met de geluiden en thema's van deze tijd. Thema's in zijn werk zijn migratie, (on)gelijkheid en het behoud van de aarde. Anthony Heidweiller is adjunct-directeur van de Academie voor Theater en Dans van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. Hij heeft een grote staat van dienst binnen de nationale en internationale beroepspraktijk. Als artistiek directeur van het Yo Opera Festival richtte hij zich decennialang op de samenwerking met nieuwe doelgroepen. Als artistiek directeur van Vocal Statements ontwikkelde Heidweiller educatie- en participatieprojecten om een brug te slaan tussen de podiumkunsten en de multiculturele samenleving.

Vrijdag 12 april – spel in onderwijs. Rob Martens neemt het team mee in de geschiedenis van de zelfdeterminatietheorie. Vanuit deze theorie komt de term intrinsieke motivatie. Door intrinsiek gemotiveerd te zijn, kom je tot meer oplossingen en ben je creatiever. De mens wil van nature leren. Leren gaat volgens principes van spel (Huizinga). Iedere vorm van kunst behoort tot spel.

Martens formuleert de regels van het spel:

1. Er is ruimte: de essentie is dat je eruit kunt stappen en je het gevoel hebt dat je niet gedwongen wordt;
2. Ruimte binnen kaders: wel een aanbod bieden maar daarbinnen keuzes kunnen maken;
3. Spel moet aansluiten bij wat je mogelijkheden zijn maar ook een stap hoger bieden: er moet een uitdaging in zitten.

De doelen van spel zijn dat wat je doet betekenis geeft, dat je (sociaal) vaardiger wordt en dat waar je mee bezig bent, niet over hoeft na te denken.

Geraadpleegde lector en hoogleraren

Emiel Heijnen

Barend van Heusden

Edwin Meerkerk

Geraadpleegde lerarenopleiders pabo

Nita Halman (dans_HU)

Elske Denekamp (BV_LH)

Lieke IJzerman (BV_Fontys)

Belén Kerkhoven (Mu_Marnix)

Mathieu Vulto (Mu_Codarts)

Hanneke van Laanen (dans/drama_KPZ)

Chantal Oomen (dans/drama HR)

Daarnaast voerden kerndoelteamleden in de ontwikkelfase op individuele basis gesprekken met verschillende vakexperts en collega's. Deze gesprekken hadden een informeel karakter en dienden om ideeën en denkrichtingen van het kerndoelenteam te toetsen.



Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.